

***Христос Воскрес!
Воскресне й Україна!***

Такими були цього року традиційні вітання всіх, а не тільки вірян, з найбільшим християнським святом – Великоднем.

У цей непростий воєнний час Великдень наповнював зболені серця надією перемоги добра над злом, світла над темрявою, життя над смертю та вселяв надію на неминучу перемогу України над підступним ворогом. Вселяв цю надію, незважаючи на колосальні втрати, які понесла Україна спочатку від пандемії ковіду, а потім від повномасштабної агресії Росії. Ці втрати вже зараз підраховують експерти з різних сфер діяльності, щоб у «певний час та у відповідному місці» виставити відповідний рахунок рф – цій державі з нелюдськими засадами, виведеними в закони.

Нас, представників науково-освітнянської спільноти України, наразі непокоїть питання закладання стратегічного розвитку нашої держави та її науково-технологічного потенціалу. Очевидно, що війна внесла значні корективи у пріоритети наукових досліджень та стиль академічного життя. Тому нові реалії нашого життя вимагають нових рішень і нових дій.

Деякі традиційні теми науково-дослідних робіт тимчасово втратили свою актуальність, а інші стали пріоритетними, зокрема прикладні оборонні дослідження. Це наглядно продемонстрували проведені сесії загальних зборів відділень НАН України та Загальних зборів НАН України, підсумки яких нещодавно підбив президент

НАН України **А.Г. Загородній**. Незважаючи на певні побоювання щодо кворуму, у Загальних зборах особисто взяли участь 640 осіб (члени академії та уповноважені представники наукових установ НАН України). У обговоренні звітної доповіді про діяльність НАН України у 2023 році учасничали 16 осіб, зокрема проінформували зібрання про нові розробки з оборонної тематики та висловивши конкретні пропозиції щодо їх розвитку. За пропозицією загальних зборів Відділення фізики та астрономії НАН України було прийнято рішення про проведення позачергових загальних зборів НАН України у 2024 році, на яких передбачається обговорити питання подальшого розвитку та трансформації НАН України. Це питання, навіть зараз в умовах війни, архіважливе, що продемонстрували навіть чергові вибори до складу НАН України, а саме – середній вік обраних членів академії, їх приналежність до неакадемічних установ, гендерний склад та ін.

Ще більш важливим є питання визначення вибору, якою має бути майбутня НАН України. На цю тему у ЗМІ є багато думок, здебільшого недостатньо обґрунтованих. Автори подібних суджень часто забувають, що свобода вибору невіддільна від відповідальності за цей вибір.

Шановні читачі «Світогляду»!

Запрошую всіх охочих поділитись своїми думками про майбутнє нашої Академії, її завдання, цілі та можливості на сторінках «Світогляду».

Це допоможе виробити правильну стратегію реформування НАН України. ■

Ваш **Ярослав Яцків**

**Вячеслав Богданов, Олег Рафальський, Сергій Комісаренко, Сергій Пирожков, Володимир Горбулін, Олександр Пономаренко, Анатолій Загородній, Василь Кремень, Станіслав Довгий, Віталій Туренко, Леонід Губерський, Ярослав Яцків.
Київ, Великий конференц-зал НАН України, 25 квітня 2024 р.**

ВІТАЄМО
ЛАУРЕАТІВ!

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ «СВІТОГЛЯД», ОТРИМАВ ПРЕМІЮ НАН УКРАЇНИ «ЗА ПОПУЛЯРИЗАЦІЮ НАУКИ»,

Під час звітної сесії Загальних зборів НАН України 24 квітня 2024 року відбулася урочиста церемонія вручення Премії НАН України «За популяризацію науки» (за підсумками конкурсу 2023 року).

Переможцями у номінації «Найкраща науково-популярна публікація (серія публікацій) про наукові розробки та досягнення, проблеми розвитку науки та (або) публікація періодичного друкованого / електронного ЗМІ про науку (журнали, газети, інтернет-сайти, зареєстровані як ЗМІ, наукові рубрики ЗМІ)» стали:

Ярослав Яцків, головний редактор науково-популярного журналу «Світогляд», академік НАН України, директор Головної астрономічної обсерваторії НАН України. Від першого числа журналу і по сьогодні Ярослав Яцків випускає у світ креативне, цікаве і єдине в Україні науково-популярне періодичне видання, яке багато уваги приділяє проблемам сучасної науки в Україні;

Ігор Жук, член редколегії та редакції журналу «Світогляд», кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник Інституту космічних досліджень НАН України і ДКА України. Ігор Жук також є спеціалістом із комп'ютерної графіки, український бард, кіносценарист, член Національної спілки кінематографістів України, і беззмінним автором всіх обкладинок «Світогляду» протягом вісімнадцяти років існування журналу;

Сергій Вавілов, член редакції журналу «Світогляд», провідний спеціаліст Державного підприємства «Конструкторське бюро «Південне» ім. М.К. Янгеля», молодший науковий співробітник Головної астрономічної обсерваторії НАН України. Сергію Вавілову належить дизайн та верстки всіх номерів журналу, а це 107 випусків, обсяг яких сягає 8 тисяч сторінок.

У журналі «Світогляд» публікувалися науково-популярні статті про нові наукові дослідження, про винаходи та досягнення вчених – як українських, так і з інших країн світу у різних галузях науки, про стан та перспективи розвитку наукової сфери України, про війну Росії проти України, статті з історії науки, біографічні дослідження про видатних науковців і митців, інтерв'ю з відомими діячами НАН України, невеликі літературні твори співробітників установ академії, унікальні фотографії архітектурних пам'яток України, фоторепортажі з різних заходів НАН України конкурсів наукових фото тощо.

Премію НАН України «За популяризацію науки» присуджують засобам масової інформації та їх окремим представникам, науковцям і організаторам самостійних проєктів за найкращий матеріал про здобутки вчених, діяльність наукових установ і Національної академії наук України загалом, а також за сприяння популяризації науки і піднесення престижу професії науковця в Україні. ■

Президент НАН України, академік НАН України Анаолій Загородній вручає дипломи лауреатам Премії НАН України «За популяризацію науки» Ярославу Яцківу, Ігорю Жуку і Сергію Вавілову. Київ, Великий конференц-зал НАН України, 25 квітня 2024 р.

Члени редколегії і редакції та автори «Світогляду». (Зліва направо) Сергій Вавілов, Ірен Роздобудько, Марія Пилипенко, Анна Радченко, Ярослав Яцків, Ірина Вавилова, Ігор Жук і Вячеслав Захаренко. Київ, 25 квітня 2024 р.

ПРО ПЕРЕБУДОВУ НАУКОВОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

18 травня 2024 року *Денис Курбатов*, заступник міністра освіти і науки України, оприлюднив статтю до Дня науки в «Українській правді. Життя», в якій говориться про проблеми, що постали перед українською наукою в XXI столітті та про заходи їх подолання, пропоновані Міністерством освіти і науки України.

Вашій увазі, шановні читачі «Світогляду», пропонуємо повний зміст цієї статті та коментарі до неї науковців України (як завжди, першими відгукнулися фізики НАН України).

Денис Курбатов
канд. фіз.-мат. наук,
заступник міністра
освіти і науки України,
м. Київ

Редакція вирішила передрукувати статтю, щоб зрозумілішими були коментарі до неї. Текстові матеріали, розміщені на сайті life.pravda.com.ua, можна безкоштовно використовувати в обсязі не більше 50 % за умови прямого посилання у підзаголовку чи першому реченні матеріалу.

«НАУКА В УКРАЇНІ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТА ОКРЕМІ ВЕКТОРИ ЗМІН»*

Часом життя показує, що старі та, здавалося б, перевірені методи вже працюють не так успішно або не працюють взагалі. Тоді тільки інноваційні рішення та дії здатні звершити прорив і вихід із ситуації. Думаю, особливо чітко це проявляється в умовах війни, адже першість здобуває не сильніший, а винахідливіший.

Саме тому зараз розвиток науки та стимулювання інновацій в Україні в усіх сферах – по суті питання стійкості і подальшої конкурентоспроможності нашої держави у світі. Тому ми в Міністерстві освіти і науки маємо сформувати правильний вектор для наукового прогресу, надати максимально ефективну допомогу українським ученим, оскільки їхня професійна реалізація в Україні – один із гарантів ефективного розвитку самої держави.

Пріоритети країни мають бути в пріоритетах науки

Раніше більшість тематик досліджень формувалися на основі наукових інтересів, умінь та навичок самих учених. Однак така система не завжди є дієвою, особливо перед викликами, що зараз долає наша країна.

Погодьтеся, національні науково-технічні розробки мають відповідати вимогам часу: сприяти нарощуванню обороноздатності, швидкому відновленню України та трансформації її економіки. Тому у 2024 році ми запроваджуємо новий конкурсний механізм фінансування – державні кошти виділятимуться на науково-технічну продукцію за пріоритетними для країни тематиками.

Від бортової системи навігації БПЛА і розпізнавання об'єктів за допомогою штучного інтелекту до промислових технологій отримання водневого палива – перелік пріоритетних тем та відповідних технічних завдань досить широкий, він уже сформований ключовими міністерствами з огляду на нагальні потреби держави.

Окрім конкурсного розподілу бюджету на пріоритетні напрями, загальна система фінансування науки теж потребуватиме змін. Хоч 2024 році розмір бюджету на науку в системі МОН на 20% більше, ніж у попередньому році, водночас загальний рівень фінансування наукової сфери країни наразі не перевищує 0,17% ВВП, що майже на порядок менше середньоєвропейського значення.

Для нарощування бюджетного фінансування дуже важливо, щоб ці гроші розподілили максимально ефективно. Саме тому плануємо новий підхід до розподілу базового фінансування – **performance-based research funding**, тобто фінансування досліджень на основі досягнутих результатів. Завдяки йому більше державних коштів будуть сконцентровані в найбільш спроможних університетах та наукових установах і сприятимуть створенню та розвитку як передових досліджень, так і конкурентних технологій і продуктів.

«Science City» – інструмент для активної співпраці науки з бізнесом і міжнародними організаціями

У разі суттєвого обмеження бюджетного фінансування наукових досліджень та інновацій, надважливо створити умови для якомога ширшого залучення позабюджетних коштів та міжнародних інвестицій.

Інструментом для цього повинен стати окремий правовий режим розвитку науково-інноваційної сфери – «Science City». Це простір для наукових компаній та установ, де повинен запрацювати як спрощений податковий режим, так і доступ до інструментів венчурного інвестування (під перспективну ідею) та багато інших інструментів, що допоможуть дебюрократизувати більшість адміністративних процесів, – від системи закупівель сучасного дослідницького обладнання / реактивів / матеріалів до зняття обмежень на систему оплати праці вчених та інноваторів.

Нині триває активне розроблення і напрацювання обсягу необхідних змін до законодавства, які обіцяють бути масштабними.

Стимулювання та підтримка стартапів – один із фокусів трансформації науки

За всіма процесами та інноваційними продуктами стоять люди, тож розвивати соціальний капітал – одне із найважливіших завдань для мене та МОН.

Ми маємо не тільки підтримувати досвідчених науковців, а й залучати молодь, зокрема через розвиток системи стартапів. Для цього запроваджуємо експериментальний проєкт зі створення мережі стартап-шкіл-акселераторів-інкубаторів на базі закладів вищої освіти (ЗВО) та наукових установ.

У межах експерименту плануємо вже влітку цього року відібрати перші 6 установ, на базі яких буде створено відповідну інноваційну інфраструктуру, яка надаватиме підтримку стартапам на початковому етапі їхнього розвитку: координуватимуть роботу, консультуватимуть, сприятимуть пошуку інвестицій і, що важливо, – надаватимуть фінансову підтримку створення і апробації інноваційних рішень.

Якщо, наприклад, ви студент, аспірант, дослідник і маєте конкурентну інноваційну ідею, тоді стартап-школа-акселератор-інкубатор максимально допоможе вивести її на ринок.

Дерегуляція, цифровізація і цільова підтримка українських учених

Наразі працюємо над тим, щоб ресурси українських учених спрямовувалися безпосередньо на дослідження і досягнення фундаментальних і прикладних результатів високого рівня. Для цього розбудовуємо спроможності Національної електронної науково-інформаційної системи, яка передбачає цифровізацію проведення конкурсів, експертиз, атеста-

цій, тобто переважної кількості адміністративних процесів. Те ж стосується і суттєвого спрощення звітності вчених, відходимо від застарілих радянських форматів, які точно не сприяють ефективності дослідницької роботи.

Також МОН працює над запуском «Національної системи дослідників» – це новий спосіб підтримки науковців (зокрема молодих), які вже мають визначні результати. Це повинно запрацювати за рейтинговим принципом: за результатами діяльності вчених створюється розгалужена система рейтингів – кожен, хто матиме високі позиції в рейтингу, зможе отримати індивідуальну підтримку, стипендію чи грант на розробку, краще кваліфікуватиметься на конкурси, зручніше та швидше проходитиме обов'язкову персональну атестацію тощо.

Інтеграція науки в європейський дослідний простір

Ми прагнемо надавати українським ученим якомога більше можливостей для взаємовигідної міжнародної співпраці. Саме тому наша мета – підсилити українських науковців та створити необхідні умови для їхньої широкої участі в найбільших грантових програмах «Horizon Europe», «Euratom», «Erasmus+», NATO, «COST» тощо.

Одним із найвизначніших результатів останнього часу – долучення України до Рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт Європа», спочатку як асоційованого учасника. А вже у 2023 році на базі Національного фонду дослідження України був створений Офіс Горизонт Європа в Україні. Його мета – надавати координаційну консультаційну підтримку українським науковцям здобувати фінансування в найбільших грантових програмах ЄС.

Також наразі згідно з рішенням Кабінету Міністрів України створюється мережа національних контактних пунктів, які нададуть інфраструктуру підтримку для наукової діяльності в різних напрямках і регіонах країни.

Звісно, що це лише окремі початкові результати, бо ще значні обсяги робіт попереду. Але ми переконані, що започатковані внутрішні трансформації беззаперечно повинні привести до повноцінної інтеграції України в європейський і світовий дослідницький простір.

Ярослав Яцків, академік НАН України:

Прочитавши цю статтю, я вигукнув «*Nareumi!*». Нарешті почав прокидатися владний науковий олімп, реагуючи на виклики суспільства. Але за словами повинні слідувати дії. І вже є перші паростки, а саме проєкт методики оцінювання наукових досліджень, перші запити на виконання прикладних досліджень для

безпеки та оборони. Чомусь досить часто НАН України не долучена до експертизи таких починань та розробки нагальної Державної програми досліджень, розробок та інновацій, орієнтованих на виклики суспільства. А шкода, є цікаві нароби. Ось переді мною міжнародна колективна монографія «Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи», підготовлена «Інститутом економіки та прогнозування НАН України». Очевидно, що роботи у нас непоганий край. У добрий путь до Європейської спільноти. ■

Сергій Рябченко, член-кореспондент НАН України

На жаль, матеріал викладено дуже коротко. Головна ідея – поставити на службу як державі, так і науці потреби науково-технологічного оновлення української економіки у її сучасному стані і в сучасних умовах, – безумовно, вірна. Хоча реалізація цих заходів потребує чималих зусиль і чіткого розуміння їх

спрямованості та результативності. Тому вкрай важливо, як це буде реалізовуватися.

Чималою перепоною для реалізації є неготовність нашої наукової спільноти до програми тісного зв'язаного розвитку науки і економіки та соціальної сфери. Звичайно, країна з вкрай низьким ВВП на душу населення і низькою технологічною ефективністю економіки, глобально відсталою від передових країн, має в першу чергу долати ці фактори. Розробка питань, особливо прикладних, котрі не можуть за сучасних умов бути сприйняті і впроваджені її економікою, може бути цікавою для науковців країни, бо це передній край науки, але не можливою для впровадження, для підприємницького сектору держави у існуючих умовах.

Водночас сектор фундаментальних досліджень має бути високого рівня, але доволі компактним, не охоплюючи весь фронт наукового пошуку. Можна лише сподіватися, що керівництва НАН України і МОН України разом із підприємницьким сектором знайдуть вірний шлях, зокрема з використанням вже існуючих пропозицій і досвіду, що був в Україні.

Досвід американської програми SBIR (Small Business Innovation Research) може тут статися в нагоді, хоча трансформований до наших умов.

Отже, ці питання дуже важливі і мають бути безпосередньо взяті до уваги. ■

Вадим Локтєв, академік НАН України

Можна як завгодно – з розумінням, як *Сергій Рябченко*, чи повним песимізмом, як я, – ставитися до викладених думок (МОН України чи тільки *Дениса Курбатова*?), але при такому фінансуванні ми не зсунемо з мертвої точки жодної проблеми. Про це ж в статті ані слова. Кажуть «немає коштів». А на дороги для рашистів є! Причому на

зброю теж немає. Хоча наразі навіть середня військова ланка розуміє, що ми щось можемо, звертаються напряму, а от зверху – лише поздоровлення *Олександра Сирського*.

Але це мораль, а не матерія...

І немає слів, які Сергій Рябченко промовляє, але без наголосу, – «фундаментальна наука». Може, я дуже відсталий, але не можна всю науку зробити комерційно вигідною. Мають бути і некомерційні напрями, на перспективу.

Не все може вийти – хтось хоче не заробляти, а досліджувати. Як Перельман, якого лише випадково не звільнили з Санкт-Петербурзького відділення Математичного інституту ім. В.А. Стеклова РАН за відсутність публікаційної активності, – жодної роботи за три роки. Та й говорити, що не треба охоплювати весь фронт науки, є дивним – при всьому бажанні ми не спроможні вже щось охоплювати. Завдяки відомо кому і чому ми сильно здулися і, дай Боже, хоч зберігати те, що ще виявляє ознаки життя.

Але сказане інше, бо перше є іншим: це трагічний брак молоді, в аспірантуру конкурсів немає, в університетах сильно впав рівень підготовки, бо сильні вчать студентів, часто наших же, за кордоном, а повертається ніхто, крім виняткових випадків, не хоче. Без розв'язання цієї проблеми, де сама НАН України нічого вдіяти не може, можна забути про науку, і наші балачки є лише «гласом волаючого в пустелі».

Про обладнання й говорити годі – це не розв'язувана проблема впродовж десятиліть. Окремі генії, які виграють олімпіади, розв'язують складні задачі, нічого не врятовують, бо наука – це середовище, яке самовпорядковується і живе своїм життям. Але його треба створювати, що колись зрозумів *Сталін*, а наші лідери до такого розуміння, попри заяви С. Рябченка, що «там» все розуміють, не доросли. Так, говорити навчилися (частіше на церемоніях), а діяти – зась. Проте, якщо план МОН України спрацює, я буду радий, хоча, як *Станіславський*, не вірю. ■

Олександр Габович, доктор фіз.-мат. наук:

Грандіозні плани МОН

Хотів написати вірша, але забагато честі. Вистачить і прози. Те, що вони не розуміють, що таке наука, це ще півбіди. Біда в тому, що їм здається, що розуміють. Отже по пунктах:

«В умовах війни... першість здобуває не сильніший, а винахідливіший».

Саме тому МОН України долучилося до потоку свідомості тих, хто замість будувати укріплення, говорив про те, що вони вже побудовані. Так, балакуни винахідливі, а країна так і залишиться слабкою, включно з маргіналізованою наукою, оскільки це заплановано заздалегідь.

«Раніше більшість тематик досліджень формувалися на основі наукових інтересів, умінь та навичок самих учених. Однак така система не завжди є дієвою, особливо перед викликами, що зараз долає наша країна».

А як робили ядерну бомбу в США (Мангеттенський проект)? Прочитайте купу джерел: саме використовуючи уміння та навички фахівців. Фахівці і ізотопи розділяли, і критичну масу розраховували, і нейтронну фізику досліджували. До речі, будівельники швидко будували заводські приміщення, а не розкидали «зуби дракона» по полях.

«Саме тому плануємо новий підхід до розподілу базового фінансування – ... фінансування досліджень на основі досягнутих результатів».

Із власного досвіду знаю, що це неможливо зробити в сучасних реаліях країни. Чинovníки не хочуть і не можуть оцінити досягнуті результати. Гроші ділитимуться між «своїми», а невеликі неподілені кошти видаватимуть наманя.

«У разі суттєвого обмеження бюджетного фінансування наукових досліджень та інновацій надважливо створити умови для якомога ширшого залучення позабюджетних коштів та міжнародних інвестицій».

Якщо бюджетні витрати складають 0.17 % ВВП, то ніякі позабюджетні кошти не придуть, бо немає куди вкладати. Комп'ютерів немає в інститутах та університетах. «Добрий дядько» з грошима не матиме майданчика, куди занести обладнання та не зустрине молодих людей, які могли би швидко й успішно опанувати нові методики.

«У межах експерименту плануємо вже влітку цього року відібрати перші шість установ, на базі яких буде створено відповідну інноваційну інфраструктуру, яка надаватиме підтримку стартапам на початковому етапі їхнього розвитку: координуватимуть роботу, консультуватимуть, сприятимуть пошуку інвестицій і, що важливо, – надаватимуть фінансову підтримку створення і апробації інноваційних рішень».

Хто відбиратиме? На підставі чого? Знищивши загальноосвітню школу, знекровивши ЗВО, – а обіцяти суспільству правильний вибір стартапів?

«Наразі працюємо над тим, щоб ресурси українських учених спрямовувалися безпосередньо на дослідження і досягнення фундаментальних і прикладних результатів високого рівня».

Цю мантру ми вже чули впродовж десятиліть, починаючи від *Микити Хрущова*. Там науковцям вдавалося рятуватися за рахунок крихт від військового бюджету СРСР. Нема нині цього бюджету в Україні, нема відрхувань на науку, а тому ніякі фундаментальні дослідження не фінансуватимуться ніколи, а «прикладними» стануть витрати на власні потреби тих, хто розподілятиме.

«За результатами діяльності вчених створюється розгалужена система рейтингів – кожен, хто матиме високі позиції в рейтингу, зможе отримати індивідуальну підтримку, стипендію чи грант на розробку, краще кваліфікуватиметься на конкурси, зручніше та швидше проходитиме обов'язкову персональну атестацію тощо».

За останні десятиліття в світовій науці виявилось, що будь-які рейтингові оцінки не є об'єктивними, хоча задумувались як такі. У нас наразі поширилися ілюзії, яких на умовному Заході вже позбавились. Щодо молодих дослідників, то це взагалі смішно. У них, за визначенням, немає видатних заслуг. А як же насправді відбирати кращих? Людство нічого не вигадало крім того, щоби фінансувати всіх охочих до науки, бо їх мало (а підтримка завжди мізерна), а тоді відбирати з тих, хто довів свою перевагу. Проблема полягає в тому, хто відбирає. Коли це *Макс Планк* та *Джозеф Джон Томсон* – це одне, а коли експертами є науковці з тієї самої когорти, які подають проекти на конкурс, то це зовсім інше.

«Також наразі згідно з рішенням Кабінету Міністрів України створюється мережа національних контактних пунктів, які нададуть інфраструктурну підтримку для наукової діяльності в різних напрямках і регіонах країни».

Тобто планується ще одна годівничка для чиновників. Отже, кількість чиновників із досить великою заробітною платою збільшиться вже зараз, а підтримка науковців запланована на віддалене майбутнє. Пара вийшла в свисток, як і завжди.

Це все називається «Наука в Україні: перспективи розвитку та окремі вектори змін». Жалюгідні перспективи та хибні вектори.

Анатолій Негрійко, член-кореспондент НАН України:

Пріоритети науки мають бути в пріоритетах країни

Спочатку зауважу, що рішучість заяв і оголошених намірів нового керівництва МОН України щодо запровадження нових підходів у царині вітчизняної науки викликала, мабуть, не лише у мене думку: *Невже знову? Невже і у цей раз хвили намірів і планів розіб'ються об мур браку коштів на науку та чергове «не на часі?!»*.

Бо змін на краще давно чекають науковці, які з останніх сил тримають рівень української науки попри вкрай важкі умови для роботи протягом останніх років.

Про наміри і плани держави на ближчу перспективу оголосив *Денис Курбатов* у тезах до Дня Науки цього року. На прохання «Світогляду», кілька думок з цього приводу.

Відразу ж хочеться дещо відредагувати назву першого розділу з тим, щоб стала зрозумілою ключова проблема для нашої науки. Належить читати так: «**Пріоритети науки мають бути в пріоритетах країни**».

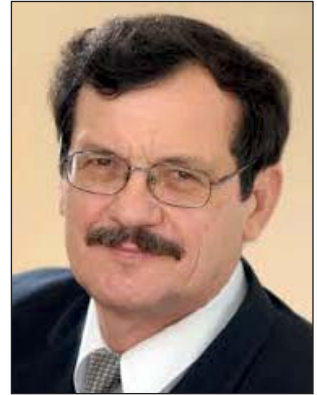
З цього варто почати ідеологію усіх перетворень у науковій сфері, інакше знову матимемо те, що маємо.

Я чую заперечення: «*А ви, наука, заслужить, щоб ви стали пріоритетом у державі – видайте пару новацій, щоб перевернули нашу дійсність, підняли економіку на світовий рівень, захистили наше небо і землю, подовжили нам життя. Зробіть, щоб поля оброблялися нашими тракторами, засіялися нашим насінням, жуків і бур'яни додали наші безпечні хімікати, а урожай з полів перероблявся на наших фабриках у смачні короваї. Добре було б додати ще дві-три Нобелівські премії для гарантії. Тоді ви будете у пріоритеті, тоді вам дамо кошти на прилади і матеріали, а вчені будуть заробляти більше, ніж навіть у середньому по країні (Моя примітка: «А втім, нащо вам гроші, коли у вас і так усе гарно?»). Такий висновок, до речі, роблять, мабуть, чиновники Мінекономіки та Мінфіну, слухаючи щорічні звіти про роботу НАН України – у цих звітах багато про те, чого досягла Академія за рік, і жодного слова про те, що в таких умовах працювати, насправді, неможливо). А поки що грошей немає на вашу науку і пріоритети у нас наразі інші».*

Правда, десь щось схоже ми чуємо уже багато років?

А тепер по суті.

1. Відразу хотів би вказати, що мені видається неточною теза про заперечення права вчених щодо вибору тематик досліджень. Держава, безумовно, має право спрямовувати свої, загалом обмежені ресурси, на першочергову підтримку тих напрямів робіт, що мають полегшити чи забезпечити досягнення цілей, які суспільство вважає сьогодні критичними чи найбільш важливими. Але шляхи для досягнення цих цілей (якщо мати на увазі наукове їх забезпечення) ніхто, крім вчених, краще визначити не зможе. Тому це право вченого – вибрати напрям дослідження, спосіб його реалізації, методи і теорії, які найкраще відповідають поставленій задачі. І відмовляти йому в цьому праві не можна. Практика формування пріоритетів для фінансової підтримки з боку держави існує у всіх

розвинених країнах, але ці пріоритети формулюються так, що право на наукову свободу у вченого, безумовно, залишається. Сподіваюсь, і у нас ці права будуть дотримані.

2. Хотів би також сподіватись, що реалізація принципу **performance-based research funding** має, в першу чергу, попередити фінансування робіт при їх неякісному виконанні – що, безумовно, є позитивом і, на жаль, ніколи у нас не реалізовувалось раніше. І навіть перші спроби припинити фінансування неналежно виконаних робіт з боку Національний фонд досліджень України викликали бурхливу реакцію з боку Держаудитслужби.

3. Але хотів би також застерегти, що надання фінансування за цим принципом має застосовуватись все-таки у такий спосіб, щоб не зруйнувати стабільні і достатньо сильні наукові колективи, які в умовах конкуренції і обмеженого ресурсу можуть на якийсь час опинитися без жодної підтримки і зрештою, припинять своє існування. Тотальне запровадження цього принципу, зокрема щодо базового фінансування наукових установ, може мати непоправні негативні наслідки в умовах, коли переважна більшість академічних інститутів має неповний робочий тиждень і середню заробітну плату працівників значно нижчою середньої по Україні. Хитка рівновага, досягнута колосальними зусиллями керівництва установ, легко може порушитись, і відновити її, а з нею й працездатність наукових колективів, вже, мабуть, не вдасться.

4. Сприяння щодо ширшого залучення позабюджетних коштів та міжнародних інвестицій, у т. ч. через інструмент Science City, можна лише вітати. Для цього має запрацювати належна законодавча база щодо створення відповідних умов – а у нас з цим є проблеми, на які варто зважати при формуванні стратегії. Нагадаю, що навіть прямі норми Закону «Про наукову і науково-технічну діяльність» щодо державної гарантії встановлення ставок науковим працівникам та щодо державного забезпечення бюджетного фінансування наукової і науково-технічної діяльності не діють з часу його прийняття. Тому питання створення належних умов для діяльності таких інструментів, а також для залучення позабюджетних коштів та інвестицій всіма науковими установами критично залежить від готовності держави ввести відповідні діючі законодавчі норми.

5. Розвиток системи стартапів як один із шляхів створення привабливих перспектив для молоді, яка приходить у науку, також заслуговує на схвалення і підтримку. Дійсно, в умовах, коли кількість робочих місць у наукових установах залишатиметься (будемо сподіватись) принаймні стабільним, а значить, обмеженим, створення нових ліфтів для активної частини молодих дослідників є важливим. Варто тільки зауважити, що це має бути лише однією з форм реалізації творчого потенціалу. Зокрема, продовження наукової кар'єри для талановитого вченого теж має бути привабливим і не має означати для нього перспективи існування з рівнем заробітної плати некваліфікованого робітника на довгі роки.

6. Безумовно позитивними є наміри розвитку Національної електронної науково-інформаційної системи, що спростить низку адміністративних процесів. Зокрема, недавно поданий для обговорення наказ міністерства щодо спрощення звітності за науково-дослідними роботами є реальним кроком у цьому напрямі.

7. На мій погляд, дискусійним є питання Національної системи дослідників щодо системи індивідуальної підтримки науковців. Варто оцінити потенційні ризики розпорошення коштів без можливості концентрації колективних зусиль на вирішенні не окремих задач з тієї чи іншої проблеми, а системної її розробки.

8. І, нарешті, щодо інтеграції науки у європейський дослідний простір. Звичайно, допомога і сприяння нашим вченим щодо реальної участі у європейських проектах є корисною і важливою. Хочеться застерегти від надмірної бюрократизації цього процесу, бо дуже легко може статися так, що видатки на утримання консультативних центрів та пунктів переважать надходження від грантів. Варто зосередитися на спрощенні адміністративних та фінансових процедур доступу до європейської наукової інфраструктури, а науковці самі достатньо швидко зорієнтуються, як підготувати і подати якісний грант.

На завершення повернусь до початку: наміри і плани реалізуються за належного фінансового, матеріального, законодавчого забезпечення. І починати варто саме з підготовки цього забезпечення.

Бажаю успіху команді МОН України, а також усім, хто робить сьогодні науку в Україні! ■

**Шановні читачі «Світогляду»,
Як ви бачите, спектр думок дуже широкий
(і це є позитивом).**

**Очевидно, що потрібно шукати компроміси
і головне рішуче діяти заради порятунку науки
України. Долучайтеся до дискусії!**

Ярослав Яцків, академік
НАН України:

Шановні читачі «Світогляду»!

Дискусія, яка останнім часом знову розгорнулася в академічній е-тусовці, ще раз нагадала мені вислів «*Все нове – це давно забуте старе*».

Завжди дивує той факт, що історія мало вчить нас, українців, як мислити, жити та діяти в непрості часи.

З тривогою та занепокоєнням спостерігаю нинішню ситуацію в науковому секторі країни та, повертаючись у минуле, запитую себе: чи все можливе робилося для запобігання деградації науки та високих технологій в Україні? Чи все я зробив, що було в моїх силах? Очевидно, що ні.

І все таки пропоную Вашій увазі свої думки, потуги та дії в далеко не простий час у житті країни та Академії на початку XXI століття. Отже:

1. Лист до Президента України **Порошенка П.О.**
2. Неопублікована стаття про оголошені вибори президента НАН України.
3. Тези програми кандидата Я.С.Яцківа у президенти НАН України.

1. 2015-й рік, травень. ЛИСТ ДО ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ПОРОШЕНКА П.О.

Високоповажний пане Президенте!

Один з моїх колег з Ініціативної групи «Перше грудня» нещодавно висловився так: *«Для чого турбувати Президента найвими зверненнями та листами? Президент значно більше за нас поінформований про все, що відбувається в Україні та світі...»*

І все таки я дозволю собі написати Вам цього листа у тривозі за наше майбутнє.

Переглядаючи свій архів, знайшов такі рядки, написані ще у 90-х роках минулого століття: *«Нема народу, нема держави, нема проблем. Щоб не було народу, необхідно позбавити його єдності та традицій. Як це зробити? Перш за все ліквідувати внутрішні зв'язки та роздробити територію. Потім позбавити народ національної ідеології, тобто люди не повинні мати віри до своєї нації, еліти, влади, освіти, засобів технологічного розвитку і т. ін.!»*

Так вже було в історії України.

Завдяки Вашим рішучим діям у боротьбі з ворогами України (внутрішніми та зовнішніми) та зростанню поваги до нашої держави з боку провідних країн світу є сподівання, що на цей раз такий сценарій не здійсниться.

Залишається актуальною проблемою вивести Україну у майбутньому до числа провідних культурно- та технологічно-розвинених країн світу.

Це, на мою думку, є проблемою, вартої уваги Президента України у 2019–2023 рр. Проблема досить складна.

По-перше, в Україні сьогодні відсутня належна пошана до тих, хто створює і реалізує проекти майбутнього, – а це наука, освіта та культура.

Незачем (і навіть бідна) людина може бути науковцем (і так зараз є) тільки тому, що мріє про вдосконалення нашого життя. А ось коли вона усвідомлює, що стає об'єктом зневаги, то, принижена і ображена, вже не здатна висувати нові ідеї та вирішувати фундаментальні проблеми.

Я вже мав нагоду при зустрічі з Вами звернути на це увагу, пропонуючи Вам *«деколи хвалити українських вчених»*.

По-друге, в Україні терміново необхідно підготувати та реалізувати декілька державних програм (це вимагає ситуація, бо ми опинилися на краю прірви), а саме:

1. Державна програма підтримки високотехнологічного сектору промисловості України (конкурентноспроможного на ринку праці, частка якого з кожним роком все зменшується).

2. Державна програма підтримки молодих вчених фізико-математичних та технічних наук (щоб зупинити деградацію науково-технічної сфери та «витікання мізків» до західних країн).

3. Національна програма співпраці з науковою та освітньою діаспорою (щоб залучити кращих її представників для вирішення актуальних для України проблем – агеєстація кадрів, експертиза проектів, тощо).

Щоб реалізувати таке амбітне завдання – вивести Україну до числа розвинених країн світу не тільки владі, але й суспільству необхідно брати відповідальність на себе, розуміючи, що якими б жорстокими не були заходи, вони є стратегічно необхідні нашій країні. Тут важливу роль мають відігравати

громадські об'єднання та підтримка у ЗМІ (я в цьому переконався на прикладі дискусійного клубу «Елітарна світлиця», який вже більше 20 років проводить свої зібрання в Київському будинку вчителя).

Тільки за Вашої підтримки ця ініціатива може бути успішною, а громадські ради та спілки готові долучитися до її реалізації.

З повагою,
Ярослав Яцків
12.05.2015 р.

2. 2020 рік, лютий. ЩЕ РАЗ ПРО НАБОЛІЛЕ¹

Передмова

Нині багатьох моїх колег-науковців непокоїть одне гірке запитання: чому науково-технічна сфера України опинилася у критичному стані?

Про це свідчить добре відома сумна статистика:

- населення України зменшилося більш ніж на 10 млн осіб;
- за відсутності належної підтримки вітчизняних товаровиробників випуск високотехнологічної продукції в Україні скоротився в декілька разів;
- знизився освітній рівень та кількість випускників середніх шкіл України;
- зменшилася в три рази кількість українських науковців;
- майже повністю ліквідована в Україні галузева наука.

Цей список можна було б продовжувати. Але для нас важливіше інше – а саме усвідомлення тих помилок, яких ми (так, так – **«ми»**, влада та наукова спільнота) наробили за часів незалежності України у справі організації науково-освітньої діяльності.

Думки на папері

Перше, що спадає на думку, це те, що за кількістю університетів, у т. ч. *національних* (вірніше було б назвати їх державними), на 100 тис. населення Україна займає, напевно, перше місце у світі. За роки незалежності у нас кількість випускників університетів збільшилася у два рази.

На перший погляд це можна розглядати, як позитив. Але... наша економіка не забезпечує такої кількості робочих місць, особливо популярних нині професій менеджерів, економістів, юристів та ін.

І все це разом узятє призводить до деградації вищої освіти в Україні та до суттєвого зниження ролі профтехосвіти.

Наведу ще один приклад, де ми лідируємо у світі. Це кількість періодичних наукових видань. Їх в Україні більше 2000! (значно більше, ніж у Польщі, і майже стільки ж, як у Росії.)

Це, як кажуть, пів бід: друкуйте все, що вам заманеться. Біда в тому, що присутність цих видань у світовому інформаційному просторі складає десь близько 10 відсотків. Тобто більшість українських періодичних видань не відомі світові. Тоді для чого вони потрібні? Так, є ті, що належать до суто національної складової нашої культури. Нехай їх також близько 10 %. А всі інші – це марнотратство заради «компілятивних» дисертацій, псевдонаукових гіпотез та формальної потреби звітувати кількістю статей про науково-навчальне навантаження. До речі, нові інформаційні технології дають змогу звільнитися від папе-

рової звітності. І знову проблема – в Україні не узаконені електронні наукові видання...

Дуже вже багато ми наробили помилок. Але суть не в їх кількості (хто не працює, той не робить помилок!), а в тому, як ми (повторюю – влада та наукова спільнота) їх виправляємо.

Влада, як правило, завжди запізнювалася або взагалі не вживала заходів з виправлення помилок, а наукова спільнота здебільшого вважала за краще не брати на себе відповідальності за стан наукової сфери. Щоб не бути голосливим, наведу окремі приклади.

Ще у 2005–2006 рр. я разом з **В. Брюховецьким** за дорученням Президента України **В. Ющенка** очолювали Робочу групу з розробки концепції розвитку наукової сфери України. Був підготовлений проєкт такої концепції, проєкти окремих указів Президента України та законодавчих актів. У них було і про Національну раду з науки і техніки (НРНТ) та Національний науковий фонд (ННФ), дослідницькі університети, підтримку інноваційної діяльності тощо.

І що ж сталося? РНБО України, заслухавши повідомлення Робочої групи, вирішила не підтримувати ці обґрунтовані пропозиції, а відкласти їх впровадження «до кращих часів».

Через 15 років, хоч «кращі» часи ще не настали, відбулася спроба, реалізуючи положення нового Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», вдихнути життя у діяльність НРНТ та ННФ. Хочеться вірити, що у 2020 році нас очікують позитивні зміни.

Ще один приклад. Україна – космічна держава, яка успадкувала від колишнього СРСР потужний науково-технічний потенціал космічної галузі. Ми пишаємося здобутками нашої держави у цій галузі науки і техніки. Водночас все те, що нині відбувається, я в інтерв'ю ЗМІ назвав «*вже не ганьбою, а злочинном*».

2017 року на виконання Загальнодержавної науково-технічної космічної програми (ЗНТКП) було виділено аж 25 млн грн (це фінансування однієї невеликої космічної лабораторії у Європі).

А з 2018 року взагалі ЗНТКП немає... Її досі не схвалила Верховна Рада України.

Порада Г.С. Сковороди

Тепер про пасивність нашої наукової спільноти. Це свого роду пострадянський синдром – нехай все вирішують «на горі», громадська активність нічого не допоможе.

У цьому ми дуже відрізняємося від наших західних колег. Їхня активність і діяльність громадських організацій суттєво впливають на формування стратегії розвитку наукової сфери країн їх проживання.

Або таке. Більшість із нас знає, якого низького рівня дисертації іноді захищають в Україні, як квітнуть плагіат та лженаука. Але ми вважаємо за краще промовчати або навіть підготувати формальний позитивний відгук на дисертацію чи статтю, щоб допомогти колезі. І все це призвело до деградації наукової сфери, яку зараз спостерігаємо.

Чи є вихід із ситуації, що склалася?

Я дотримуюся поради **Григорія Сковороди**: «*Пізнай себе і вчиняй по совісті*». Мені допомагає. Спробуйте, колеги, можливо, допоможе і Вам.

Післямова

Я пишу ці рядки у перші дні Нового 2020 року. Радію, отримуючи багато новорічних вітань від колег та друзів. Водночас в них лунає тривога за нашу країну та її наукову сферу, зокрема долю НАН України.

Цього року на Академію чекають зміни у складі її керівництва, структурі та, головне, в усвідомленні ролі Академії в розвитку української держави. Прийнята відповідна постановою Президії НАН України щодо реформування Академії, створена Робоча група під керівництвом **В. Горбуліна**, яка повинна напрацювати пропозиції до змін законодавства про науку, Статуту НАН України та ін.

В Академії не прийнято публічно висловлюватись на такі «делікатні» теми, як вибори Президії НАН України та її президента. Але я дозволив собі відійти від цього правила, і на сайті ГАО НАН України є інформація «Чому я погодився бути кандидатом на посаду президента НАН України?», а у книзі «Хроніки постювілейного життя. 2011—2015 рр.» є мій спогад про зустріч з Б.Є. Патонем напередодні виборів керівництва Академії у 2015 році. Не буду повторюватись. Усі охочі можуть переглянути ці матеріали.

А тепер нас чекають вибори 2020 року. В науковому е-просторі серед членів фізичної спільноти йде їх обговорення. Представлений широкий спектр думок – від «*Всі члени Президії НАН України подають у відставку і не повинні більше переобиратися*» до «*Згідно з Законом України президент та члени Президії НАН України мають право бути обраними ще на один термін*».

Якщо коротко, то я дотримуюся такої позиції – всі члени Президії НАН України йдуть у відставку і можуть бути обраними таємним голосуванням ще на один термін у разі, якщо буде така пропозиція від новообраного президента Академії.

Отже, питання номер один – це обрання президента НАН України.

Нині ера Бориса Євгеновича та потужної патонівської Академії наук завершується. А її скромна наступниця – сучасна НАН України – шукала і продовжує шукати своє місце у науковому світі. Це ера унікальної людини, яка віддала себе служінню науці.

Що ж на нас чекає? Непростий вибір наступника Б.Є. Патона, якому не позаздриш, усвідомлюючи навалу внутрішніх та зовнішніх проблем, які необхідно буде терміново вирішувати.

Сподіваюся, що ми – наукова академічна спільнота – складемо іспит на зрілість та виваженість в обранні доленосного для НАН України рішення.

Класика виборного жанру ставить не тільки запитання «**ХТО**», «**КОЛИ**» та «**ЯК**», але й запитання «**ЧОМУ**».

12.02.2020

¹ Стаття була підготовлена на замовлення газети «Дзеркало тижня» на початку лютого 2020 року, але не була опублікована. Була розміщена в журналі «Світогляд» (див. Світогляд, 2018, 13(3), рубрика: Україна сучасна).

3. 2020 рік, жовтень.

ТЕЗИ ПРОГРАМИ КАНДИДАТА Я.С. ЯЦКІВА У ПРЕЗИДЕНТИ НАН УКРАЇНИ² (чернетка Програми)

Вступ

Загальновідомі статистичні дані свідчать про деградацію наукової та науково-технічної системи України.

Причини такого стану добре відомі. Наведу тільки дві з них:

- політична та професійна невідповідність політичної еліти України до здійснення економічних реформ в умовах переходу на ринкові відносини; в результаті наука, технології та інновації втратили свою пріоритетність та опинилися незатребуваними у сировинно-орієнтованій з дешевою робочою силою держави.

- украї повільний перехід від радянської моделі організації науки до світової практики розвитку науково-технологічної сфери.

Тому сталося те, «що мало статися», а саме – за зростання у світі витрат на НДДКР у розрахунку на душу населення в Україні, навпаки, відбулося значне їх скорочення (а в абсолютних одиницях у порівнянні з передовими країнами світу такі витрати є у десятки разів меншими).

За таких умов Національна академія наук України (НАН України) мала б показати приклад позитивних змін в організації наукових досліджень, оптимізації її науково-технічної та матеріальної бази тощо.

Цього, на жаль, не сталося. І сьогодні перед НАН України постали украї важкі проблеми – термінового реформування чи продовження стагнації.

Можливі сценарії розвитку НАН України

Сценарій № 1 (традиційний)

Зважаючи на те, що останнім часом Верховна Рада та Уряд України ухвалювали законодавчі та нормативні акти, у яких закладено базові принципи реформування сфери наукових досліджень та розробок, Національна академія наук України у своїй діяльності може:

- активно включитися у процес удосконалення та імплементації цих законодавчих та нормативних актів;
- крок за кроком здійснювати реформування мережі та системи управління науковими установами.

Позитив: еволюційні зміни у діяльності НАН України.

Недолік: подальше відставання від розвитку світової науки.

Сценарій № 2 (перспективний).

Не очікуючи позитивних змін у ставленні до наукової сфери України з боку її владних структур, НАН України має провести докорінну зміну своєї місії та Статуту діяльності, здійснити оптимізацію мережі установ та системи її управління.

Зміни до Статуту НАН України були напрацьовані Ініціативною академічною групою «Наука та інновації» та передані до Статутної комісії НАН України.

Питання оптимізації мережі установ та системи управління НАН України потребуватимуть підготовки законодавчих та урядових рішень, тому що розвиток Академії можливий лише за умов затребуваності результатів науки з боку економіки України та створення належних умов для роботи науковців на світовому рівні (питання оплати праці, розвитку інфраструктури тощо).

Необхідним кроком на цьому шляху має бути участь НАН України у розробці стратегії економічного розвитку України та визначення власного геополітичного курсу розбудови держави.

А одним із найнагальніших рішень має бути створення Міністерства промисловості, до завдань якого повинно входити відновлення та розвиток високотехнологічної промисловості та галузевої науки.

Мають бути створені такі умови, щоб науково-технічні установи НАН України були зацікавлені стати центральними науково-дослідними установами такого міністерства з певних напрямів наук і техніки.

Установам з певним науковим потенціалом, діяльність яких зосереджена переважно на виконанні фундаментальних досліджень, доцільно надати належну підтримку або реорганізувати у Національні наукові центри (на кшталт ХФТІ).

Позитив: спроба зупинити деградацію науки та сприяти розвитку нової економіки України.

Недолік: надто революційний підхід в умовах невизначеності майбутнього України та втрати довіри населення у спроможності керівних органів влади виправити ситуацію.

Висновок

У разі обрання мене президентом НАН України намагатимусь реалізувати Сценарій №2, залучаючи широке коло представників наукової спільноти НАН України до його обговорення та уточнення.

Обіцяю не уникати відповідальності за остаточне рішення. ■

На початку дискусії про перебудову наукової сфери України я написав щодо статті *Дениса Курбатова: "Нарешті сталося!"*. Аде ще одна знакова подія *нарешті сталася*: святе для українців місце на Старокиївській горі очистилося від «блуду». У ніч на 17 травня було знесено незаконно зведену малу архітектурну форму – т. зв. церкву чи монастир УПЦ Московського патріархату, яка простояла тут від 2006-го року.

Для України ця територія – головне місце історичної пам'яті. Національний музей історії України за добу зібрав на пожертви 885 тис. грн – навіть більше, ніж необхідно для демонтажу «храму». Тепер тут вільний простір. Цю історичну подію я і засвідчив. ■

² З об'єктивних та суб'єктивних причин я вирішив не брати участі у цих виборах. Але таке моє рішення не сподобалося тим, хто мене висував, і вони просили мене все таки оприлюднити мою програму.

ЧИМ ЗАВИНИЛА ТРЕТЯ В СВІТІ АГРАРНА БІБЛІОТЕКА ПЕРЕД ДЕРЖАВОЮ?!

Більшість людського знання у всіх галузях
існує лише на папері, у книгах –
цієї паперової пам'яті людства.
Тому лише бібліотеки є єдино надійною
і не знищеною пам'яттю людського роду.
Артур Шопенгауер

Віктор Вергунов
доктор істор. наук,
академік НААН України,
почесний академік
НАПН України
директор Національної наукової
сільськогосподарської
бібліотеки НААН,
м. Київ

Переконаний, що знайдеться не так багато допитливих, які володіють інформацією про наявність в Україні перлини світового значення – третьої в світі за кількістю фондів аграрної бібліотеки, де зберігається 1,1 млн примірників видань сільськогосподарської та лісотехнічної тематики 32-ома мовами із 59-ти країн. Навіть у вітчизняному фаховому середовищі лише окремі люди з цим обізнані. Я вже не кажу про місце розташування установи, яка здійснює свою діяльність відповідно до чотирьох законів України, та про її унікальне інформаційно-бібліотечне супроводження наукового процесу провідного сектору економіки країни – агропромислового виробництва. Саме цим питанням, відповідно до пункту II Постанови Української Центральної Ради «Про затвердження бюджету Генерального секретаріату земельних справ на 1917 рік» в м. Києві за адресою Хрещатик, 27, від 16 липня 1917 р. опікувалася спочатку службова відомча книгозбірня, а нині – Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України (ННСГБ НААН). Вона, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 29.10.2003 р. за № 1697, є науково-методичним та координаційним центром для 137-и галузевих бібліотек країни та виконавицею функцій галузевого депозитарію. Цікавим є факт, що ННСГБ НААН від 1969 р. функціонує в м. Києві, але створена відповідно до наказу від 31.10.1921 р. № 288 по Наркомзему УСРР у м. Харкові. Коли заходиш до установи за теперішньою офіційно закріпленою за нею адресою по вул. Героїв Оборони, 10, то з подивом пересвідчуєшся, що там знаходиться... Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» НААН (ННЦ «ІАЕ» НААН). Тільки уважно придивившись, спостережливі помітять на колоні біля центрального входу в приміщення невеличку вивіску про те, що тут розміщується також ННСГБ НААН. А той, хто розуміється ще й на архітектурі, відразу відзначить незвичне або нетипове конструктивне рішення щодо розміщення самої будівлі під певним кутом. Бо вона побудована таким чином, щоб у частину вікон фасаду якнайменше потрапляло сонячних променів. Це передбачено нормативними документами для безпечного зберігання бібліотечних фондів.

Як же сталося, що одну з важливих державотворчих структур часів Української революції 1917–1921 рр., яка фахово виконувала «статутні» функції протягом всього існування, неодноразово довівши свою визначну роль і місце у забезпеченні просвітницьких потреб суспільства, за часів державності фактично позбавили місця, незважаючи на те, що Указом Президента України від 14.12. 2012 р. № 700/2012 було підтверджено її національний статус та міжнародне визнання. Закономірно виникає запитання: «За що та на якій підставі й, звісно, – хто за цим стоїть?!...».

Для мене як нинішнього очільника ННСГБ НААН це риторичне запитання не має розв'язки вже третій десяток років. Також воно не полишало й моїх попередників, насамперед заслуженого працівника культури УРСР **Р. Й. Целінського** (1928–2005), який забезпечував переїзд бібліотеки з Харкова до Києва.

Практично відразу після призначення в листопаді 2000 р. на посаду директора (тоді ще Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН) я звернув увагу, що існує безліч незаслужених постанов не тільки відносно «*напівпідвальних*» умов праці співробітників, а й щодо форми й наповнення статусності ННСГБ НААН як провідного науково-інформаційного та освітнього центру загальнодержавного значення з проблем сільського господарства. Для прикладу згадаю незаконне позбавлення бібліотеки права бути бібліотекою-депозитарієм ФАО з боку Національного університету біоресурсів і природокористування України з унікальною за своєю повнотою та змістом колекцією вітчизняних та іноземних видань з XIX по XXI ст. Останні, до речі, отримали статус національного надбання двома рішеннями уряду, а саме: 1) «Фонд видань, випущених у XIX столітті з сільськогосподарської тематики Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук» (Розпорядження від 3.09.2009 р. № 1038-р) та 2) «Колекція наукових видань 1901–1917 років із фондів Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук» (Постанова від 10.11. 2021 р. № 1206) «Про наукові об'єкти, що становлять національне надбання».

На мою думку, той факт, що ми в такому унікальному сегменті за наявності фондів після аналогічних бібліотек США та рф йдемо попереду 190-а країн світу має зобов'язувати державу надавати відповідні заслужені преференції й елементарну повагу та підтримку установі та її працівникам. Як би ми в сучасному сприйнятті не ставилися до «*діянь радянської доби*», проте в 1969 році для нашої бібліотеки побудували спеціальне приміщення в м. Києві, куди впродовж пів року (до січня 1970 р.) був перевезений з м. Харкова наявний на той час 600-тисячний бібліотечний фонд. Однак за цей час наш непроханий сусід «Інститут аграрної економіки» фактично перебудував приміщення внутрішньо. При цьому було знищено так потрібні для повноцінної діяльності бібліотеки допоміжні лабораторії й майстерні в підвальній частині. Нам довелося перебудувати ще й сьогодні деякі приміщення під книгосховища, оскільки вільні площі для нових надходжень відсутні.

Від самого початку переїзду до м. Києва співробітникам книгозбірні довелося розміститися на цокольному поверсі, бо всі інші – перший, другий та третій – зайняли виключно (як сьогодні вони стверджують «на законних підставах») працівники Українського науково-дослідного інституту економіки та організації сільського господарства імені О. Г. Шліхтера Південного відділення ВАСГНІЛ. До того ж вони стверджують, що приміщення взагалі будували для них і з цього приводу у фундаменті замуровано навіть спеціальне «*попелання*» для нащадків!!! Такі твердження, звичайно захоплюють та інтригують, але всі офіційні документи чітко доводять, що Держплану УРСР доручено виділити кошти для будівництва в Києві Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки і ні й слова не йде про аналогічні заходи щодо УкрНДІ економіки та організації сільського господарства. Таке навіть

не звучало при обговоренні питання стосовно майбутнього інституту на Колегії міністерства сільського господарства УРСР 15.08.1956 року (про що свідчить п. 6 порядку денного). Проте, як виявилось згодом, саме «Інститут аграрної економіки», став на «законних» підставах власником будівлі.

Що стосується дати заснування бібліотеки, то тут присутній елемент політиканства, надзвичайно характерного для радянської епохи в українській історії, а саме – виключна роль комуністичної партії в будівництві будь-чого в країні, коли приймалися адаптовані рішення щодо, наприклад, встановлення будь-яких дат і святкування ювілеїв. Не оминули вони й нашу бібліотеку.

Все відбувалося в контексті перебігу історичних подій стосовно України після лютневої революції 1917 року в царській Росії. Так сталося, що вони умовно поділяються на часи Української революції 1917–1921 рр. та остаточного встановлення у січні 1921 р. радянської влади на 85 % сучасних українських земель. Після останньої події все, що хоча б трохи ідеологічно було пов'язане з першим періодом, новою владою категорично відкидалося як прояв, насамперед, націоналізму. Як наслідок, стосовно нашої установи така підміна відбулася всупереч непохитного в часі твердження, що створена вона була при головному аграрному відомстві республіки, але вже не в м. Києві при Генеральному секретаріаті земельних справ Української Центральної Ради, а виключно відповідно до наказу по Наркомзему УСРР, який розміщувався в м. Харкові по вул. К. Лібкнехта (наразі Сумська), 62 на основі бібліотеки Харківської губернської земської управи. Як наслідок аж до моменту прийняття Постанови Верховної Ради України від 22.12.2016 р. № 1807-VIII «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» цей наказ вважався офіційною датою появи ННСГБ НААН. Готуючись у 2001 р. до відзначення 80-річчя тоді ще Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН, я особисто провів пошуки в ЦДА-ВО України і був здивований, що такого наказу... не існує. Тобто, де факто він є, але про бібліотеку і тим паче про її завідувача там не йдеться.

З метою доведення істини, я продовжив пошуки в архівах із долученням співробітників **Геннадія Глазнова** та **Тетяни Шенітко**. На жаль, історичні розвідки затягнулися на роки через протиріччя щодо окремих фактів і подій, пов'язаних із діяльністю бібліотеки. У першу чергу, це стосувалося 1917–1935 рр., а також часів Другої світової війни. Потрібно виділити головні факти, а саме питання щодо відомчої підпорядкованості та паралельного співіснування Центральної сільськогосподарської бібліотеки як при Головному аграрному відомстві так і при координованих наукових структурах. Окремі «*білі плями*» вдалося зняти при підготовці до друку першої повноцінної авторської монографії «Державна наукова сільськогосподарська бібліотека УААН: історія і сьогодення». (Вергунов В.А., Київ, 2007. 480 с.). Але найбільшої достовірності та контекстності вдалося досягти вже в іншій книзі: «Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН : історія та сучасність». (Вергунов В.А. ННСГБ НААН. Київ : Аграр. наука, 2017. 464 с.). Головне, що документами вдалося встановити, то це виважену справедливість, що стало можливим лише за нашої державності, а саме – повернути свої, без перебільшення, героїчні витоки та звитяги

1917–1921 рр. та ім'я першого директора – латвійського підданого, випускника Варшавського університету та Ново-Олександрійського інституту сільського господарства та лісівництва *Йоганна-Генріха Оттановича Коха* (1881–1948). Було доведено, що перші наукові основи нашої установи заклав один із кращих фахівців свого часу, включно з розробленою ним децимальною системою бібліографічної класифікації, а також налагодженням співпраці з провідними бібліотеками світу через книгообмін тощо. За це, відповідно до Розпорядження Київської міської державної адміністрації на будівлі бібліотеки встановили його іменну меморіальну дошку за участі Голови Сейму Латвійської Республіки *Інари Мурнієце* та послів європейських країн.

Ніхто не ставить під сумнів визначну роль інноваційних розробок ННЦ «ІАЕ» для потреб подальшого розвитку вітчизняного сільського господарства. Однак відносно узаконеного права бути чи ні власником приміщення – це вже зовсім інше питання не лише історичної, а й людської справедливості. Слід сказати, що антисанітарні умови робочих місць працівників ННСГБ НААН вже неодноразово були причиною для важких захворювань, а ННЦ «ІАЕ», в окремі роки здавав до 40 % своїх площ в оренду. Крім того, вже кілька років у нас практично відсутня можливість зберігати новітні надходження, що негативно впливає на подальший системний розвиток та формування конкурентоспроможного інформаційного ресурсу. Прямий конструктивний діалог з інститутом, на жаль, вже не один десяток років не складається. Для досягнення консенсусу потрібне втручання відповідальних осіб на рівні держави, бо ННСГБ НААН заслуговує на гідні умови праці в окре-

мому приміщенні. Іншого шляху не існує, оскільки як у нашій бібліотеці, так і в ННЦ «ІАЕ» працюють люди, які мають честь бути українцями.

Можна вважати, що питання, яке ми наразі піднімаємо, не на часі, однак не варто забувати, що бібліотеки залишаються невід'ємною частиною науково-освітнього, соціально-культурного життя нашої держави у воєнний, так і в період повоєнного відновлення. Кожен працює на своєму посту, кожен робить внесок в майбутню перемогу. Співробітники ННСГБ НААН дбають про збереження генетичної ідентичності нації у вигляді книг, проводячи велику справу. Нині перед ними постало завдання – не лише зберегти наявну систему аграрного виробництва, але й закласти підґрунтя для формування соціально спрямованої, адекватної до сучасних вимог стратегії розвитку аграрного сектору економіки України, здатної задовольнити потреби внутрішнього ринку й забезпечити провідні позиції на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства.

Бібліотека продовжує працювати, гідно репрезентуючи свою діяльність, чим закладає засади майбутніх перетворень у практиці агропромислового виробництва. Для ефективного виконання подальших загальнодержавних функцій провідної галузевої бібліотеки нам саме сьогодні потрібна державна підтримка у вирішенні питання щодо отримання для ННСГБ НААН окремого приміщення або розширення його площі, тобто створення належних умов для повноцінного функціонування провідної спеціальної бібліотеки України згідно з європейськими нормами. Це має стати запорукою примноження успіху у роботі установи, що буде нашим внеском у перемогу незалежної України. ■

Степан Позняк

доктор геогр. наук, професор,
академік АН ВШ України,
зав. кафедри ґрунтознавства і
географії ґрунтів
Львівського національного
університету ім. Івана Франка,
м. Львів

ҐРУНТОЗНАВСТВО – НАУКА СУЧАСНОСТІ.

ЛЬВІВСЬКА НАУКОВА ШКОЛА ГЕНЕТИЧНОГО ҐРУНТОЗНАВСТВА

Зіновій Паньків

доктор геогр. наук,
професор,
м. Львів

Оксана Бонішко

доцентка кафедри ґрунто-
знавства і географії ґрунтів
Львівського національного
університету ім. Івана Франка,
м. Львів

Кожна наука від часу її виникнення до наших днів постійно розвивається. Розвиток науки характеризується різними етапами прогресу і занепаду.

Наука – важлива сфера людської діяльності, функція якої – вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про діяльність. Це одна із форм суспільної свідомості, що включає як діяльність після отримання нового знання, так і результат – суму знань, які лежать в основі наукової картини світу. Науки умовно поділяються на природничі, суспільні і технічні.

Складність пізнання науки обумовлюється в першу чергу її предметом. Кожна наука вивчає, досліджує один свій предмет. Є науки, які вивчають живі організми або біокосні тіла.

Найбільшу складність пізнання мають біокосні тіла, до яких відносяться ґрунти. Як відомо, ґрунти утворюються на поверхні Землі, де стикаються дві геосфери – літосфера і тропосфера. Утворення ґрунту на стику двох геосфер обумовлює їх гетерогенний характер.

Історія знань про ґрунт нараховує декілька тисячоліть, що пов'язано з розвитком землеробства і всієї цивілізації. На процвітання і життєву силу суспільства безпосередньо впливає сам ґрунт, але не менш важливим є відношення самих людей до ґрунту, що обумовлено культурною, економічною і соціальною системами кожного суспільства.

Ґрунт – наш найбільш недооцінений, найбільш знехтуваний, і все ж таки найважливіший природний ресурс.

У цивілізованому світі необхідно адаптувати відношення до ґрунту як до екосистеми, а не пробувати пристосовувати ґрунт до агротехніки, щоб потім, коли родючий ґрунт перетвориться в стерильну грязюку, компенсувати шкоду з допомогою добрив і біоцидів. Звідси випливає висновок, що ґрунт – це ресурс всіх поколінь, це природний капітал, який можна використати, а можна й помарнувати.

На всіх етапах розвитку ґрунтознавство утверджувалося як самостійна наука. Витоки ґрунтознавства лежать в агрохімії. У XIX столітті відбувається становлення ґрунтознавства як самостійної науки. У 1837 році була видана книга, в якій вперше використаний термін «*ґрунтознавство*». Це монографія німецького вченого **К. Шпренгеля** «Ґрунтознавство, або наука про ґрунти» (*Die Bodenkunde oder Lehrevom Böden*). У цій монографії подані результати хімічного вивчення 170-и зразків з Німеччини, Бельгії, Англії, Франції, Швейцарії, Швеції, а також Росії, Північної Америки, Остіндії і Вестіндії. Не зважаючи на весь широкий діапазон ґрунтових об'єктів, К. Шпренгель не підійшов до думки про якийсь порядок географічного поширення ґрунтів – його визначення ґрунту має односторонній характер: «*Ґрунт – пухкий шар Землі у вигляді тонкого або товстого покриву, розпростертого над земною поверхнею і утворює місце закріплення дикоростучих і культурних рослин*».

Сучасний період розвитку ґрунтознавства характеризується підвищеною увагою до глобальних аспектів світових проблем. Очевидно, важливо сприймати природні ресурси, в тому числі ґрунти і ґрунтовий покрив, як загальне надбання людства, незалежне від державних і національних кордонів, яке функціонує як єдина цілісна система на поверхні планети. Соціальні, економічні та екологічні проблеми, що стоять зараз перед світовою спільнотою, значною мірою сприяли утвердженню і визнанню істинності цього положення і необхідності дотримання його в наукових розробках і практичних заходах. Забруднення природного середовища, в тому числі педосфери, глобальні кліматичні зміни, деградація ґрунтового покриву, нестача продовольства, визначають знання глобальних закономірностей і відповідних масштабних зрушень.

Світова ґрунтознавча наука має вагомий напружаний в цьому напрямі в рамках міжнародних комплексних програм, серед яких найбільше виділяється недостатність знань про закономірності ґрунтового покриву світу, різноманіття ґрунтових і ґрунтово-географічних національних наукових шкіл, які ускладнюють взаєморозуміння фахівців. Важливо визначити традиційну недостатність участі в цих проблемах представників української школи ґрунтознавства попри те, що представники цієї школи мають достатньо оригінальні ідеї в галузі генези і географії ґрунтів.

Відкриття і функціонування кафедри ще не є науковою школою. Кафедра одна з найважливіших структурних одиниць вищих навчальних закладів.

Розвиток науки про ґрунти, в тому числі географії ґрунтів, у Львівському університеті припадає на кінець XVIII століття. Тоді після відновлення діяльності нашого університету у 1784 році, коли Австрійською монархією правив імператор **Йосиф II**, в країні, до якої входила Галичина (від 1772 р.), почали великомасштабну акцію створення земельного кадастру – всебічної (на той час) кількісної і якісної оцінки земель, т.зв. «*йосифінські метрики*».

У основу оцінки було покладено природну родючість земель і, відповідно, урожайність зернових хлібних культур. Усі землі були поділені на чотири кадастрові категорії, починаючи з найвищої – першої – і закінчуючи нижньою – четвертою. Отже, ця диференціація, особливо щодо орних земель, вимагає урахування головної риси ґрунтів – їхньої родючості та продуктивності. Були створені на основі прецизійної зйомки кадастрові карти земель кожного населеного пункту з великим масивом інформації про їхнє розташування, площі, кадастровий клас та ін. Все це вимагало висококваліфікованих знавців-професіоналів у сфері аграрних відносин (головними власниками земель були польські дідичі й українські селяни; але були й громадські і церковні та резервні землі) та володіння засобами землемірення, виробництва цих засобів і користування ними.

У цьому контексті у відновленому Львівському університеті, а пізніше у новоствореному Політехнічному інституті (аграрний філіал – в Дублянах), були відкриті відповідні кафедри. Зокрема, в університеті в кінці XVIII ст. було створено кафедру історії природи, географії і землеробства. Діяльність кафедри була тісно пов'язана з головною господарсько-економічною сферою Галичини – сільським господарством. І географія, й історія природи, і землеробство тут мають прямий зв'язок з аграрною сферою.

На завідувача кафедри було запрошено французького дослідника-геоботаника **Бальтазара Гаккета** (1739–1815 рр.). Б. Гаккет був і географом, і ботаником водночас. Дотримувався гумбольтовської «*рослинної*» парадигми в географії, тобто кореляції кліматичних теплових глобальних зон і рослинної зональності. Водночас він організував ряд геоботанічних експедицій у Карпатські і Кримські гори та в степову частину України, де зібрав великий гербарій рослинного світу цих територій.

Гумбольдська геоботанічна парадигма в географії з другої половини XIX ст. поступово змінювалася геологічною, а точніше геолого-геоморфологічною, особливо у розвитку географії ґрунтів. Аналогічно у ґрунтознавстві суттєвим чинником генези ґрунтів стали вважати материнську породу – її структуру, мінералогічний та хімічний склад, фізичні особливості (розподіл вологи і тепла) тощо.

Геоботанічна основа як чинник залишилися ще на початку існування новоствореної кафедри географії в університеті у 1882–1883 рр., коли її першим завідувачем став запрошений з Кракова професор **Антоні Раман** (1840–1917 рр.).

Величко Григорій Іванович

Але вже перша докторська дисертація українського вченого **Григорія Величка** (1863–1935) мала в основі геолого-геоморфологічну парадигму, що було на часі. Григорій Величко, уродженець міста Миколаєва над Дністром, став першим доктором географії. Дисертація його мала назву «*Пластика польсько-українських земель з особливою увагою до Східних Карпат*».

У період 1919–1939 рр. дослідження ґрунтового і земельного фонду Галичини опинилися в Аграрному і Лісовому підрозділах політехніки. Вони безпосередньо виходили на аграрну і лісоекономічну сфери господарства. Глибоке дослідження у галузі ґрунтознавства і географії ґрунтів почалися тільки після II Світової війни. І тут чітко проявилися три центри Львова: університет, сільськогосподарський і лісотехнічний інститути.

Викладання ґрунтознавства і географії ґрунтів на початку (з 1945 р.) повоєнного періоду здійснював професор **П.С. Бучило** (1892–1983).

Ґрунтознавчий поступ почався лише у 1956 році, коли зусиллями Львівського відділу Географічного товариства на факультеті була створена Ґрунтодослідна експедиція з лабораторією дослідження ґрунтів. Дослідження ґрунтового покриву охопило тисячі гектарів східної і західної України, російського Нечорнозем'я, Північного Казахстану, Алтаю і Сибіру. Велику роль в організації і в науковому керівництві відіграли професор *Каленик Геренчук*, професор *Іван Гоголев*, доцент *Ярослав Кравчук* та ін.

Справжній розквіт ґрунтознавчої науки почався лише з організації кафедри географії ґрунтів у 1993 році, а з 2002 року – кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів, яку очолив доктор географічних наук, професор, випускник географічного факультету Львівського університету (1966 р.) *Степан Позняк*. На основі інфраструктури колишньої ґрунтознавчої експедиції кафедра розгорнула великомасштабне картографування ґрунтів України, особливо західного регіону. З того часу почала формуватися наукова школа генетичного ґрунтознавства.

Наукова школа – це неформальна творча група дослідників різних поколінь, об'єднаних загальною програмою і стилем дослідницької роботи, які діють під керівництвом визнаного лідера. Це об'єднання однодумців, що розробляють життєво важливі для суспільства проблеми, які мають теоретичне і практичне значення в соціальній сфері.

Важливим для наукової школи є сукупність ознак, які дають змогу ідентифікувати таке творче об'єднання дослідників. Головною ознакою наукової школи є ефективне засвоєння і дослідження її членами актуальних проблем з висунутих науковим керівником наукових напрямів. Мінімальний цикл, що дає підстави фіксувати існування наукової школи, становить три покоління дослідників.

Вважається, що лідером наукової школи повинен бути доктор наук. У складі школи має бути не менше трьох докторів за спеціальністю. Проблематика наукових досліджень учнів обов'язково має бути пов'язана з тематикою вчителя-лідера школи. Інколи вказують на географічну дислокацію як одну із ознак школи. Це формальна ознака може бути використана як додаткова в процесі ідентифікації наукової школи.

Найпоширенішим методом ідентифікації наукової школи є вивчення потоку кандидатських і докторських дисертацій науковців, які входять до цього неформального колективу. Такий підхід правомірний, оскільки виявляє взаємовідносини між керівником і виконавцем, що є особливо суттєвим для наукової школи. Він є ефективним, оскільки дає змогу отримати конкретні результати, що базуються на кількісних даних при захищенні дисертації під керівництвом того чи іншого вченого.

Лідером наукової школи «Генетичне ґрунтознавство» у Львівському національному університеті імені Івана Франка є доктор географічних наук, професор кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів, засновник кафедри і її завідувач з 1993–2020 рр. *Позняк Степан Павлович*.

Творча наукова робота вченого пов'язана з проблемою вивчення взаємодії ґрунтового покриву і суспільства. Понад 25 років С.П. Позняк займався вивченням динаміки сучасних ґрунтоутворних процесів у чорноземах теплої і помірної фації степової зони України, зумовлених зрошенням низькомінералізованими водами, водами опріснених лиманів, а також впливом зрошення на склад

і властивості темно-каштанових ґрунтів. Важливість і унікальність цих досліджень полягає в тому, що вони охоплюють 20–30-річний період зрошення.

Теоретичне значення і наукова новизна проведених досліджень полягає в тому, що вони дали змогу розробити методичні основи вивчення механізмів сучасних ґрунтоутворних процесів у чорноземах, зумовлених зрошенням водами різної мінералізації та якісного складу.

Матеріали комплексних багаторічних досліджень впливу зрошення на динаміку сучасних ґрунтоутворних процесів південного заходу України подані в монографічній праці С.П. Позняка «Зрошені чорноземи південного заходу України», Львів, 1997 р.

У Львові сформувалася наукова школа генетичного ґрунтознавства.

С.П. Позняк опублікував 375 наукових праць у вітчизняних і зарубіжних виданнях, зокрема 10 монографій (одноосібно і в співавторстві); 14 монографій у співавторстві із започаткованою ним серії «Ґрунти України»; створив перший україномовний підручник «Ґрунтознавство і географія ґрунтів» у двох частинах та семи навчальних посібників; склав понятійно-термінологічний словник «Ґрунтово-географічні дослідження»; написав книжку «Слово про ґрунти» та виготовив анований покажчик кафедри.

На господарстві на основі кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів виконано великомасштабне картографування ґрунтів, здійснено бонітетну й екологічну оцінку ґрунтів, зроблено ґрунтово-ерозійні дослідження ґрунтів господарств Львівської і Хмельницької областей.

Важливим етапом у науково-дослідницькій роботі є участь кафедри у міжнародних проєктах, що виконувалися на замовлення Глобального екологічного фонду та Міжнародного банку реконструкції та розвитку Світового банку (МБРР/СБ), зокрема «Збереження біорізноманіття Східних Карпат», «Збереження біорізноманіття дельти Дунаю», в українсько-німецькому науковому проєкті під егідою ЮНЕСКО «Трансформаційні процеси в регіоні Дністра».

У процесі досліджень була створена сертифікована лабораторія фізико-хімічних аналізів ґрунтів, а в 2022 році – навчально-наукова лабораторія аналізу ґрунтів і природних вод. Започаткований новітній напрям розвитку ґрунтознавчої науки – соціального ґрунтознавства.

У останні роки отримав розвиток новий напрям ґрунтознавчої науки – інформаційне ґрунтознавство. Базовою одиницею інформаційного ґрунтознавства є інформаційна модель ґрунту. Ядро інформаційного ґрунтознавства як прикладного наукового напрямку складають інформаційні технології або прикладна ґрунтова інформатика – сукупність конкретних технічних і програмних засобів, за допомогою яких виконуються різноманітні операції з обробки ґрунтових даних.

Львівська наукова школа генетичного ґрунтознавства у Львівському університеті об'єднана спільними підходами до розв'язання проблем, стилем роботи й мислення, оригінальністю й новизною ідей та методів реалізації дослідницьких програм. Школа одержала значні наукові результати, здобула авторитет та громадське визнання в галузі ґрунтознавства.

Львівської наукової школи генетичного ґрунтознавства властива сукупність ознак, які дають змогу ідентифікувати таке творче об'єднання. Серед досягнень цієї школи є

багаторічна наукова продуктивність, кількість захищених докторських і кандидатських дисертацій, кількість і якість наукових публікацій, посилань, членство в професійних журналах, вісниках і збірниках, проведення і участь в роботі Міжнародних конгресів, з'їздів, конференцій, семінарів.

Наукові здобутки Львівської школи генетичного ґрунтознавства пов'язані з розробкою теоретичних і практичних проблем використання, відтворення, збереження та охорони ґрунтових ресурсів, що полягає у вивченні динаміки сучасних ґрунтових процесів, зумовлених зрошенням й дренажем в чорноземах південного заходу України та використанням для зрошення чорноземів опріснених вод озера Сасик.

Школа генетичного ґрунтознавства зайнята вивченням еколого-меліоративних проблем малих і середніх річок північно-західного Причорномор'я, проблем заплавного ґрунтоутворення і характеристики ґрунтів р. Західний Буг. Школа проводить вивчення чорноземів типових Північно-Подільського Лісостепу, вирішує проблемні питання генези і властивостей чорноземів на лесових породах Волино-Поділля і Передкарпаття; вивчає особливості дерново-підзолистих поверхнево-оглеєних ґрунтів Північно-Західного Передкарпаття, проблеми землекористування в Карпатському регіоні України, морфогенезу буроземно-підзолистих Пригорганського Передкарпаття, ініціальних ґрунтів Українських Карпат, конкреційні ферум-манганові новоутворення в ґрунтах Прибескидського Передкарпаття, педогалогеохімічні проблеми Причорноморсько-Приазовського сухостепоного краю.

В колі наукових інтересів школи назвемо географічні закономірності поширення і динаміки фтору в ґрунтах Північно-Західного Причорномор'я; просторово-часові закономірності процесів сучасного ґрунтоутворення на Кримському півострові; проблеми клімату ґрунтів західних областей України, клімату ґрунтів Волинського Полісся. Школа провела агроекологічну оцінку ґрунтів, трансформації ґрунтів, просторового аналізу деградаційних процесів сірих лісових ґрунтів Західного Лісостепу України; техногенезу ґрунтів трас магістральних трубопроводів. Літолого-генетичній зумовленості формування ґрунтового покриву Розточчя, проблеми осушувальних меліорацій малого Полісся, деградаційні процеси у ґрунтах Малого Полісся, Опілля, Надсяння, Сянсько-Дністерської височини, Львівської області.

Учасники школи вивчають проблеми якості сірих лісових ґрунтів генеробних систем; кислотно-основної буферності ґрунтів Чорногірського масиву Українських Карпат; лабільній органічній речовині ґрунту, трансформації органічної речовини ґрунту внаслідок рубок у грабових дібрових басейну Верхнього Дністра, приділяють увагу вивченню проблем генези і онтогенези дерново-карбонатних ґрунтів (рендзин) Західного регіону України; ініціального ґрунтоутворення і рендзинних ґрунтів Західного Поділля; проблем ґрунтів бегігеративного ландшафтного комплексу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника; сучасних ґрунтоутворних процесів у чорноземах помірної і вологої фації півдня України і Алтайського краю, техногенній трансформації ґрунтів Сокальського Пасма; гумусового стану автотрофних ґрунтів Пасмового Побужжя; структурі ґрунтового покриву Голгоро-Кременецького горбогір'я і Волинської височини;

проблемі вивчення буроземів пралісів Українських Карпат; аерогенній трансформації ґрунтів легкого гранулометричного складу Західного Полісся; структурно-функціональними фізичним властивостям сірих лісових ґрунтів Пасмового Побужжя; фізичного стану ґрунтів Передкарпаття; буро-рендзинним ґрунтам Подільських Товтр; гірсько-буроземним ґрунтам Свидовецького і Чорногірського масивів Українських Карпат; генетико-географічним дослідженням ґрунтів західних областей України; ландшафтно-геохімічним дослідженням ґрунтів; аналізом природних комплексів Волинського Полісся.

Розвиток і функціонування наукової школи генетичного ґрунтознавства в значній мірі обумовлено роботою інженерного складу, до якого входять завідувач навчально-наукової лабораторії аналізу ґрунтів і природних вод **Н.М. Єфімчук**, інженер I категорії, кандидат географічних наук **Р.Б. Семащук**, інженер I категорії **Г.Б. Гнатишин**, інженер I категорії кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів **Є.В. Боллох**, інженер I категорії, кандидат географічних наук **О.З. Луцишин**. Співробітники лабораторії і кафедри забезпечують виконання аналітичних робіт, проводячи дослідження властивостей ґрунтів і природних вод в сертифікованій лабораторії.

Діяльність наукової школи генетичного ґрунтознавства зумовлюється творчими зв'язками з науковими школами інших країн, навчальних закладів, науково-дослідних організацій, провідних вітчизняних і зарубіжних вчених.

Починаючи від 1994 року науковці школи генетичного ґрунтознавства були делегатами на з'їздах ґрунтознавців і агрохіміків України.

Науковцями школи генетичного ґрунтознавства в 1999 році проведена Міжнародна наукова конференція «Генеза, географія та екологія ґрунтів», в якій взяли участь вчені з 10-ти країн світу.

У 2003 році проведено міжнародний семінар «Генеза, географія та екологія ґрунтів», в якому брали участь науковці України, Польщі, Молдови, Німеччини.

У вересні 2013 року проведена Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми генетичного, географічного, історичного, екологічного ґрунтознавства». У роботі конференції взяли участь науковці Польщі, Великобританії, Нідерландів, Молдови, Білорусі, Азербайджану, Китаю, України.

У 2018 році проведено Міжнародний науковий семінар «ґрунти у сучасному світі», присвячений 25-річчю кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів. У роботі семінару взяли участь провідні вчені-ґрунтознавці Харкова, Одеси, Івано-Франківська, Луцька, Кракова (Польща), Молдови (Кишинів), Кам'янець-Подільська, Любліна (Польща).

Для наукової школи генетичного ґрунтознавства важливим є також громадська і професійно-організаційна робота. Профорієнтаційна робота направлена на інформування випускників шкіл і коледжів про роль і значення ґрунтознавчої науки в житті суспільства, досягнення наукової школи генетичного ґрунтознавства, ознайомлення з лабораторіями кафедри і виставкою ґрунтових монолітів, навчальної і наукової літератури з ґрунтознавства і охорони ґрунтів.

Випускники докторантури і аспірантури наукової школи працюють у 10-ти університетах і 3-х науково-дослідних інститутах України.

Сьогодні, в тяжкий час українсько-російської війни науковці школи генетичного ґрунтознавства захищають свободу і незалежність нашої держави, перебуваючи в рядах ЗСУ. У 2022 році в бою під Миколаєвом трагічно загинув випускник кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів, доцент **Михайло Гамкало**.

У вересні 2020 року вперше у Львівському національному університеті імені Івана Франка на географічному факультеті відбувся захист дисертації **Степана Малика** на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань «Природничі науки». Тепер Степан Малик – випускник аспірантури кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів – захищає Україну в лавах ЗСУ на Донбасі.

Розорення і засмічення ґрунтів, пов'язані з воєнними діями рф на території України, є особливо катастрофічними через їхню масштабність і тривалість. Руйнування ґрунтів, зокрема чорноземів, пов'язані з деформацією ґрунтового покриву, з обмеженням його здатності відновлюватися до початкового стану та до глобального зниження продуктивності орних ґрунтів. Деградації українських чорноземів – це наслідок воєнних дій рф на території України.

Чорнозему – віковому багатству України – присвячуємо вірш С.П. Позняка «Чорноземи і війна».

Чорноземи і війна

Війна прийшла...
Вона спустошує природу,
Вбиває все живе на світі
І нашу свободу.

Весна прийшла,
Природа розквітає.
А російський нелюд і фашист
Наш народ убиває.

Трощить, нищить всі будівлі,
Всю інфраструктуру.
Нищить пам'ятки природи,
Всю нашу культуру.

Нищить наші чорноземи –
Феномен природи,
Гордість славу і багатство
Нашого народу.

Чорнозем наш український –
Символ наш і слава.
Цим родючим чорноземом
Багата держава.

Всі поля замінували,
Щоб не засівати.
Але наш народ – господар –
Вміє раду дати.

Україна буде з хлібом,
Поділиться з світом,
Щоб не було голоду,
І народ був ситим.

Чорнозем наш не здолати –
Він разом з народом,
Який бореться за волю,
Правду і свободу.

Хіба орки можуть знати,
Як землю плекати?
За знищення чорнозему
Треба їх карати.

Розквітай наш Чорноземе,
Наша міць і сила,
Щоб тебе ніколи в світі
Орки не зломали. ■

Степан Позняк

ВЕЛИЧ ЖІНКИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. РОЛЬ МАТЕРІ У ВИХОВАННІ КОЗАЦЬКОЇ МОЛОДИ

Без жінки зоря і вечір життя були б безпорадні,
а полудень без радості

П. Буаст

Віктор Гайдук
крайовий отаман Київської
організації Українського
козацтва,
член-кореспондент
медико-технічної академії
України,
член НСЖ України

Жінка – це радість, краса, щастя життя усього людства. Її всесвітнє неосяжне значення неможливо переоцінити. Жінка без сумніву – це все! Заглянемо в історію взаємовідношення чоловіка і жінки в козацькому середовищі. Наше припущення щодо степової кочівницької природи формування козацького етносу правильне: між козаками та селянами простежуватися етнокультурні відмінності. Наскільки справедливе це припущення, необхідно розуміти: козаки – це соціальний прошарок.

Ставлення до жінки та її становище в громаді свідчать про рівень цивілізованості суспільства та етносу. Як відомо, серед слов'ян домінували консервативні патріархальні відносини, за якими жінка перебувала в підлеглому та вкрай залежному від чоловіка становищі. У крайній формі це проявлялося в Московії. Річ у тому, що ідеологія патріархального землеробського суспільства мала яскраво виражений маскулітний характер із безумовним домінуванням суспільної групи – чоловіків. Загальна теза про фізичну і розумову неповноцінність жінки має початок у Біблії – гріхопадіння першої жінки Єви. Звідси й стійке негативне сприйняття жінки, функції якої полягали тільки в народжуванні дітей та роботі в полі і по господарству.

Для слов'янської жінки, особливо в Галичині та на Волині, були закриті всі шляхи для кар'єрного росту. Пригнобленому становищу жінки присвячено багато творів класиків української літератури.

Місто Болехів (нині Івано-Франківська обл.) у 1884–1920 рр. був центром галицького гендерного руху під керівництвом **Наталії Кобринської** (1855–1920). Її сподвижницею була письменниця **Ольга Кобилянська** (1863–1942). Волинянка **Олена Левчанівська** (1881–1940) – дочка німця й росіянки – захищала інтереси України в польському сенаті на початку двадцятих років минулого століття, представляла так звану «нацменшину» – українців. У 1925 р. в Парижі на міжнародному конгресі Олена Левчанівська презентувала українське жіноцтво. Вона поширювала англійською й французькою мовами відозву про утиски українців у Польщі і закликала світове жіноцтво подати моральну допомогу її співвітчизникам. Але прийшов лихозвісний 1939 рік. На Волинь вступають «визволителі» – і котиться хвиля арештів. Її чекає в'язниця. Через багато років, хвора і скалічена, вона повернулася додому – і залишилася тільки місце на цвинтарі. На півстоліття викреслене з нашої пам'яті ім'я Жінки, яка презентувала себе українкою!

Абсолютно інше ставлення до жінки ми спостерігаємо в середовищі козаків. Ще **Амміан Марцеллін** у 353–378 рр. писав, що біля Танаїсу живуть амазонки, що поріднилися з племенами сарматів, які дуже поважали амазонок. Навіть якщо це – легенда, то становище жінки у козацькому суспільстві своїми витокami явно йде від легендарних амазонок. Ще до Київської Русі на теренах наших пращурів завжди існувало поважне і шановане відношення до жінки-матері, і це передавалося з покоління в покоління.

На території України за часів козацької доби жінка-мати завжди була нарівні зі своїм чоловіком. Козачка не знала рабства, кріпосного підпорядкування, панів, закритих теремів чи гаремів. Вона вміла їздити верхи. Пригадайте дружину **Івана Грозного** – черкеску **Марію Кученей-Темрюковну** (1546–1569) – його супутницю на полюваннях, яка стріляла з луку і самопала, вправно володіла арканом, без вагань брала на себе відповідальність, була здатна не втрачати самовладання в моменти небезпеки. Водночас залишалася жіночною, доброзичливою, хлібосольною і кокетливою.

Козачка мала юридичне право самостійно виступати на суді, сама розпоряджалася своїм майном, про що могли тільки мріяти жінки інших європейських країн. Козачка сама могла вибирала собі нареченого, могла розлучитися з чоловіком, якщо сама того забажає.

Ось як свідчить **Г.А. де Боплан** про дніпровських козачок: «Тут можна побачити, як дівчата залицяються до молодих людей, котрі їм сподобалися.... Дівчата ніколи не зазнають невдачі і більше упевнені в успіхові, аніж чоловіки, коли б ті самі робили вибір. Ось як вони діють. Закохана дівчина заходить до хати батьків парубка, якого вона любить, коли сподівається застати вдома батька, матір і самого обранця. Зайшовши до покою, вона каже: «Помагай Біг»... Сівши, вона вихваляє того, хто вразив її серце, і звертається до нього так:... «Я помітила, дивлячись на твоє обличчя певну доброзичливість (до мене), яка свідчить, що ти зможеш дбайливо опікати і любити свою жінку; твої чесноти дозволять сподіватися, що ти станеш добрим господарем. Ці твої хороші риси схилили мене уклінно просити, аби ти взяв мене за жінку». Далі вона каже те саме батькові й матері, покійно просячи їх згоди на шлюб. А якщо дістає відмову або якусь одговірку, то відповідає їм, що нікуди не піде звідси, доки він її не пошлюбить. Промовивши це, дівчина вперто відмовляється йти з хати, бо не одержала того, що їй належить по праву. Через декілька тижнів батько й мати змушені погодитися. Так само і юнак, бачачи, що дівчина так наполегливо бажає йому добра, починає дивитися на неї, як на ту, що колись стане володаркою його бажань. Ось як закохані дівчата у цьому краї можуть швидко досягати мети, змушуючи своєю наполегливістю батька, матір та обранця виконати те, чого хочуть, бо батьки бояться наклакати на себе гнів Господній, щоб з ними не трапилося якогось страшного нещастя. Адже прогнати дівчину – значило б зневажити увесь її рід, який затаїв би глибоку образу».

Козачки і після шлюбу продовжували домінувати в сім'ї. Недарма ж про них існує приказка «Баба з розачем бігає за мужиком». Як це контрастує з московським «Домостроем» і галицькою безправністю жінки! Якби Наталія Кобринська запропонувала козацці емансипуватися від чоловіків, та була б у край здивована. Навпаки – однією з причин заборони жінкам відвідувати Січ якраз таки було бажання чоловіків-козаків емансипуватися від своїх козачок.

Взагалі в часи козаччини українське жіноцтво жило значно вільніше і незрівнянно повноцінніше, ніж жіноцтво в тій же Московії. Там жінку вважали за «бабу глупу» і тримали у побутовому рабстві, зачинену у будинку – на жіночій половині. Життя її було наповнене темрявою, невіглаством, забобонами та усякими побутовими інтригами. А на теренах України жінка взагалі була другом і порадиником чоловіка, який ніколи не нехтував її думкою. Поступово самостійність і незалежність характеру жінки-козачки, а також повага до неї ставали національними рисами українського народу.

Іноземці відзначають східний вплив в одязі в усіх воєводствах Русі. Дівчата-козачки, за описом **Франсуа-Поля Далерака** (1628–1698), «досить привабливі, навіть в селах одягаються в «короткі у складках спідниці, тісні корсети, широкі рукави гарно вишитої сорочки, на шії намисто з прикрасами, голова без покриття, волосся поділене ззаду на дві висячі коси; дівчата носять віночки з духмяних квітів з кольоровими стрічками під час світ і

в неділю. Заміжні, хоч і молоді, носять білий велон, яким старанно закривають голову, а також широкий верхній одяг, подібний до турецького». Перейнятою зі Сходу є манера українських козачок випускати нижній одяг, зокрема сорочку, з-під верхнього і обов'язково прикрашали випущений край вишиванкою. Слово «кірея» запозичене з турецької мови, що свідчить і про можливе запозичення самого цього вбрання. «Нема сумніву, – писав **Д. Яворницький**, – що покрій одягу запорозьких козаків, особливо високих шапок, широких шаровар, довгих кафтанів і широких поясів – східного походження й запозичений ними від татар і турків». Ці запозичення відбувалися також від тутешнього алано-яського населення, що тюркизувався.

Дмитро Яворницький відмічає надзвичайну любов козаків і козачок до червоного кольору: «шапка на запорожцеві оксамитова, червона», «жупан із найдорожчого червоного сукна», «чоботи червоні», особливо у козачок, що повністю відповідає ментальним звичкам степових воїнів, починаючи з аланів. Іноземці відмічають, що любов до килимів прямо вказує на зв'язок козаків з Кавказом, де килими були запозичені з Персії.

Формування жіночого характеру й поваги до жінки в українському суспільстві було значною мірою продиктоване об'єктивними умовами життя народу. Жінка була нарівні з чоловіком і коли формувалось козацтво, і коли найбільш сміливі і волелюбні українці, не бажаючи терпіти кріпацьке ярмо і панування чужинців, тікали на південь і заселяли ніким тоді незаймані землі. Чоловік не обіцяв дружині легкого життя: «Йдемо зі мною, жінко, – казав він, – в мої хорони, де степ – хата, небо – стеля, подушка – два кулака під голову». І вони йшли, щоб розпочати нове щасливе сімейне життя на необжитій землі. Чоловік міцно тримав в одній руці рало, а з другої не випускав рушницю, а жінка в той час давала лад і порядок усьому домашньому господарству, худобі та дітям. Жінка-родоначальниця зберігала в часи лихоліття дім, сім'ю, весь рід, чоловік же, поцілувавши жінку та обійнявши дітей, ішов на Січ чи на війну захищати свою суверенну територію – державу, а жінка залишалась на господарстві з дітьми і відповідала за все, що було навколо неї. Для дітей вона була загально визнаним прикладом у всьому. Діти зростали здоровими та у величезній повазі до своєї неньки-матері.

В Україні в козацькі часи взагалі існував культ батьків. До батьків діти зверталися тільки «пані-матко», «пане-батьку», тільки на «Ви», а не на «ти». Навіть в третій особі, розповідаючи про матір, говорили не «вона», а «вони». Звісно, жінки ніколи не мали доступу на Січ, де все було підпорядковано суворим козацьким вимогам через постійні ворожі наступи, безперервні військові походи та змагання. Але коли козак повертався додому, йому й на думку не приходило верховодити в сім'ї. Там порядкувала дружина, і за нею завжди було останнє, тверде слово.

Надзвичайно дотепний і справедливий український народ, який за всіх умов та обставин зберігав здатність посміхатися, щиро сміятися, любити, склав численні чудові пісні та приказки про чоловіка, якому частенько перепадало від жінки якщо не макогоном, то гострим словом. Згадаймо геніальну українську оперу «Запорожець за Дунаєм» композитора **Семена Гулака-Артемівського**, в якій яскраво показано сімейні сварки незрівнянних Одарки та її чоловіка Карася. На той час існувала така приказка: «Чоловік – голова, а жінка – шия; куди повертається шия, туди повертається і голова».

Різноманітні писемні джерела, а найперше – народна творчість, зберегли чудові згадки про доброту і сердечність українських жінок-козачок, їхні піклування про бідних та знедолених. Це їм – дотепним та веселим – іноді грубуватими, але сповненими вдячності, віршами та піснями дякували школярі й студенти та мандрівні дяки за наданий хліб і сіль. Державного забезпечення на той час школи не мали, вони утримувались за рахунок монастирів, пожертвувань окремих осіб і міських громад. Цих внесків, звісно, не вистачало, і школярам у мандрівках не раз бувало холодно і голодно. Та вони завжди знаходили вихід із складного становища.

Мандруючи із села в село, з міста в місто, розважаючи при цьому за винагороду людей співами духовних пісень, виставами, цікавими спогадами та розповідями, вони таким чином заробляли собі на життя. У козацьких хатах таких мандрівників господині привітно зустрічали, смачно годували, багато їжі давали з собою в дорогу. Громадянське значення цієї філантропії та милосердя буде зрозумілішим, якщо взяти до уваги, що з отих мандруючих школярів і семінаристів формувалась національна інтелігенція, така необхідна народу, який виборював свою свободу і утверджував у боротьбі своє право на існування. Одним із таких мандрівників був і духовний світоч України **Григорій Сковорода** (1722–1794).

Посилення впливу Києво-Печерського монастиря і зростання його авторитету сприяли активації культурно-освітньої й церковної діяльності в самому Києві. Під впливом архімандрита **Єлисея Плетенецького** українська жінка-патріотка, шляхтянка **Гальшка Гулевичівна** (1575/1577–1642) в 1615 році подарувала свою садибу з усіма прибутками для створення ставропігіального братського монастиря та школи при ньому. Для виконання її волі на початку 1616 року на Подолі було засновано Київське Богоявленське братство, яке сприяло розвитку монастиря. Києво-Братська школа зіграла важливу роль в окультуренні Київського воеводства і православних русинів та заклала фундамент для розвитку вченості й освіти за часів митрополита **Петра Могили**.

У 1620-і роки, коли ректором Київської братської школи був **М. Смотрицький** до Київського братства зі своїм козацтвом вступив гетьман **Петро Сагайдачний**, чому очевидно сприяв ректор, з яким гетьман навчався в Острозьській школі. Гетьман вніс значні кошти на утримання братської школи. Навчалися тут діти козаків та міщан.

Українські жінки були глибоко віруючими християнками, на моральних засадах православної релігії вони виховували і своїх дітей. Чоловіки-козаки багато будували церков та каплиць на свої кровні кошти. Церкви прикрашали та оздоблювали також власним скарбом, робили добровільні пожертви грішми, дорогоцінним камінням, книжками, які тоді дорого коштували, на користь церков та монастирів.

Високий статус жінки в козацькому суспільстві обумовлюється походженням козаків від степових кочових народів, починаючи від сарматів і аланів, у яких існував культ Великої Богині Матері. Українській жінці-козачці великою мірою було притаманне те, що має мати кожна жінка на землі: любов і пристрасть, ніжність і турбота про дітей і коханого чоловіка. Що й казати, адже в реальному житті завжди було багато трагічного й страшного, а тому

«Ульяна Завісна – первісток
Української державності».
Художник Іван Гайдук

витримати це могли тільки загартовані постійною боротьбою за волю, за подолання лиха і тяжких умов праці люди. Постійні суворі військові походи, важке чумакування, вічне прощання й вічна розлука, а то й загибель на чужині рідної людини – такими були обставини життя українського народу, особливо життя жінки у ті непрості часи. То ж воно й не дивно, що в чистій, як джерело, надзвичайно співучій народній пісні стільки уваги віддано темі любові й вірності, розпачу розлуки й щастю зустрічі, а інколи невідступній при цьому смерті.

**Повій вітер буйнесенький,
з глибокого яру.
Вернись, милий, чорнобривий,
з далекого краю.**

Саме так просить дівчина у вірші, складеному Марусею Чурай. Глибокі й щирі почуття жінки просто вражають. Переживаючи розлуку, вона мовить:

**Та як ми ся любили,
то й гай розвивався,
А як ми ся розлучили,
то світ здивувався.**

Прекрасна українська жінка вмiла смiло захистити та вiдстояти свою честь i гiднiсть. Численнi приклади цього можна знайти в народних пiснях i думках. В однiй з них розповiдається про горду дочку бондаря з мiстечка Богуславки, що належало пану Каньовському. Бондарiвна загинула бо «*волила в сирiй землi гнити*», аниж з паном «*по неволi на цiм свiтi жити*».

У своїй безсмертній «Енеїді» **Іван Котляревський** надiлив античних богинь незалежним характером українських дiвчат i молодиць. Люблячі, вiдданi до кiнця, пристраснi й мужнi, самостiйнi в своїх рiшеннях, вони були здатнi на смерть боротися за своє щастя з не меншою енергiєю, нiж чоловіки. Розбишаки-троянцi аж нiяк не вiдчувують своєї вишостi над такими жiнками.

Чи вiзьмiть українську поетесу **Марусю Чурай** – авторку улюблених в народi пiсень: «Ой не ходи Грицю», «Вiють вiтри, вiють буйнi», «За свiт встали козаченьки». Народ досi не впевнений – доля цiєї дiвчини правда чи легенда. Говорять, що народилася вона на благословеннiй Полтавщинi. Батько її – полковник **Гордiй Чурай**. Парубок, якого Маруся гаряче покохала, зрадив її. Пристрасна i щира, вона, може, й не бажаючи того, на смерть отруїла невiрного їй Гриця. За законами козацької України дiвчину мали скарати на смерть за те, що отруїла козака. Однак, вiддаючи данину пам'ятi батька, який вiддав своє життя за визволення України, **Богдан Хмельницький** помилував дочку, i суд в останню хвилину прощає Марусю.

Феодосiя Палiй.
Час створення XVII–XVIII ст.

Сучасна українська поетеса i фiлософиня генiальна **Лiна Костенко** у своїй поемi «Маруся Чурай» так передає слова дiвчини, яку окриляла надзвичайно величезна сила любовi:

**Я – навiжена, я – дитя любовi,
Менi без неї бiлий свiт глевкий,
Ото за те й судити мене треба.
Всi кари свiту будуть замалi.
Моя любов чолом сягала неба,
А Гриць ходив ногами по землi.**

Широка освiченiсть жiнок України вражала й iноземцiв. Так арабський мандрiвник архидиякон **Павло Алепський**, який двiчі побував в Україні в серединi XVII ст., записав: «*По всiй землi Українськiй ми помітили прекрасну рису, що вони (жiнки), за винятком небагатiх, умiють читати, знають порядок церковних служб i церковнi спiви. У сiм'ї козакiв дiтей бiльше, нiж трави, але всi дiти умiють читати, навiть сироти*».

Наприкiнцi XVII – на початку XVIII ст. спiвець мiського плебсу мандрiвний дяк i поет **Климентiй Зiнов'єв**, виявляючи водночас як толерантнiсть, так i певну обмеженiсть та консерватизм, заявляв, що, хоч жiнцi наука непотрiбна, «*як собацi п'ята нога*», проте *заважити їй у навчаннi не слiд, коли вона того хоче, – хай собi вчиться на здоров'я*».

Українська нацiя зобов'язана жiнкам-козачкам тим, що вони сформували яскравий нацiональний жiночий характер, своєрiдний український жiночий тип, сповнений гуманiстичної теплоти й сили. Були в українських шляхетських колах, а також серед багатих мiщан розумнi, високоморальнi, письменнi, й навiть високо освiщеннi жiнки. Патрiотка-киянка **Галашка (Єлизавета) Гулевичiвна** передала свою землю на Подолi, що дiсталась їй у спадок, Київському братству та його школi, з якої постала славетна Києво-Могилянська академiя – перший вищий науковий заклад у Схiднiй Європi.

Упродовж столiть кобзарi та лiрники спiвали по селах, мiстах, на битих шляхах i путiвцях, у хатах i на вулицях, базарах i ярмарках народну думу про **Марусю Богуславку**. З народної поезiї Маруся Богуславка перейшла в лiтературу й мистецтво. Свiтлий образ української жiнки, яка на далекiй чужинi визволяє з неволi козакiв – своїх спiввiтчизникiв, – надихав поетiв, письменникiв, композиторiв. Сьогодні ми не знаємо, чи справдi Маруся Богуславка – iсторична постать. Але образ героїни був типовим явищем того часу. Про велич української жiнки навiть у неволi свiдчить ще й такий iсторичний факт.

Українська дiвчина-бранка, дочка священника **Настя Лiсовська** з мiста Рогатина, що на Прикарпаттi, стала дружиною турецького султана **Сулеймана II**, якого в Туреччинi називали «*Законодавцем*», а в Захiднiй Європi – «*Пишним*». Настю Лiсовську в Туреччинi звали **Роксоланою**, що означає **Русинка**, отже українка. Тридцять рокiв, аж до смертi Роксолани, володар наймогутнiшої держави тогочасного свiту – султан Сулейман – перебував пiд її необмеженим впливом. З ім'ям Роксолани пов'язане будiвництво багатьох архiтектурних споруд у Константинополi, бо вона була прихильною до вчених i людей мистецтва. Сучасники вважали, що деяке послаблення турецької агресiї щодо України певний час залежало вiд Роксолани.

Жінки-козачки постійно брали активну участь у всіх сферах життя України, виступали на просвітянському, громадському і навіть державному полі. Вірним другом, порадиником і помічником гетьману Богдану Хмельницькому була його третя дружина **Ганна Золотаренкова**. До нашого часу збереглися її універсали – державні, адміністративні, господарчі документи, підписані «*Ганною Хмельницькою*». **Феодосія Палій**, дружина Фастівського козацького полковника **Семена Палія**, вміла гідно переговорити з іноземними послами, що приїздили у «Паліїву державу».

Жінка-матір завжди стояла на висоті розуміння інтересів України. Глибоким смислом сповнена народна дума про **Софію Сірчиху** – дружину славетного кошового отамана Запорозької Січі **Івана Сірка**. Дружина втратила на війні з ханськими ордами сина Петра, якого разом з чоловіком благословила на боротьбу з гнобителями і завойовниками. Народна дума замовчує деталі, але виразно дає відчуття величчя і благородства характеру Софії Сірчихи.

У роки борні за волю і незалежність України до козацьких лав поруч з чоловіками ставали жінки й підлітки. Жінкам доводилося займатися тим, чим вони й не повинні б займатися. Жінка виконує найвищу людську і божественну місію на Землі – народжує життя. Для жінки протиприродно знищувати життя.

Але були страшні, криваві часи. Треба було рятувати українську націю від загрози геноциду. Ми знаємо немало прикладів героїзму жінок. У листопаді 1654 р. польська армія під командуванням **М. Потоцького** і **С. Чарнецького** вступила на Поділля і Брацлавщину. Українське населення чинило героїчний опір загарбникам. Особливу мужність виявили захисники міста Буша Брацлавського воеводства (тепер село Ямпільського району Вінницької області). Більшість захисників полягла у жорстокому бою, польські жовніри увірвалися в замок. **Уляна Зависна** – дружина сотника **Зависного** – коли вже майже нікого не залишилося в живих з козацької залоги, узявши в одну руку дворічний сина, а в другу – підпалений факел, увійшла в пороховий льох і підпалила діжки з порохом. Вона загинула разом зі своїм малим сином, знищивши чималу кількість ворогів. Саме цей відчайдушний подвиг Уляни Зависної відтворив на картині «Первісток української державності» український художник **Іван Гайдук**.

Соломія Донець (Солоха Донцівна), сестра полковника **Івана Донця**, як кіннотник брала безпосередню участь у бойових діях проти польських військ на Волині у 1649 р. Під час однієї з таких атак вона й загинула.

Часто на полі бою козакам-воjakам допомагали жінки-чаклунки, жінки-характерниці, що володіли телекінезом та надзвичайною силою концентрації біоенергії. Вони сиділи на дахах обложених міст, чарами і закляттями старалися відвернути кулі та ядра від оборонців. І віра в ту магичну силу надихала козаків-захисників фортеці. Ці беззбройні жінки були справжніми героїнями. Окрім смертельної небезпеки (бо стояли під градом куль і ядер) кожна з них без вагань могла б на своєму історично безсмертному шляху піти на тортури, катування і смерть задля перемоги.

Не можемо не згадати про двох козацьких матерів з недавної сучасності. Перша з них – **Євдокія Лисенко** з села Бровахи на Черкащині. Народила та виховала 10 синів і 5 дочок. Всі її сини воювали на фронтах Другої світової війни, всі повернулися додому живими та з нагородами. В Бровахах відкрили пам'ятник, і на честь Євдокії посадили 10 тополь та 5 верб (по кількості її дітей). Художник Іван Гайдук, земляк Євдокії Лисенко, відтворив цей момент на полотні. А в сільській школі відкрили музей-кімнату сім'ї Лисенків. Крім світлин та численних нагород в музеї зберігаються 10 пар чобіт і 10 шинелей, в яких сини Євдокії повернулися з війни. Іван Гайдук написав картину, де вся велика сім'я Лисенків зустрічає повернення з війни останнього сина-воїна.

Більш трагічна доля іншої української козачки – **Єпистинії Степанової**. Одружившись, вона переїхала на Кубань, де народила 15 дітей. Дев'ятьох, не зважаючи на тяжке життя, виростила і виховала достойними людьми. Перша трагічна звістка прийшла ще в громадянську – загинув син Сашко. Потім Друга світова, усі сини пішли на фронт і мужньо захищали державу. Загинули всі.

Йшли роки. Посивіла Єпистинія Федорівна продовжувала жити в старій хаті-розвалюсі на краю хутора, чекаючи загиблих синів. Їй виплачували мізерну пенсію за загибель сина – Героя Радянського Союзу лейтенанта **Олександра Степанова**, – який одним з перших форсував Дніпро під Каневом. Дні і ночі майже 20 років вона з надією сиділа на порозі свого дому. Скільки їй ще нести це горе? Вночі Єпистинія Федорівна доставала з-під подушки вузлик з листами від синів, читала їх і тихо плакала. Художник Іван Гайдук написав картину «Сини мої милі», відобразивши стару сиву жінку, яка віддала Батьківщині дев'ять синів. Тепер сидить одна в своїй старенькій хаті, читаючи похоронки, на колінках у неї сидить кіт. На столі – розбита лампа, стакан з недопитим молоком, на стінах портрети чоловіка і її загиблих синів. Художник зумів передати і душевний стан матері, і надію, що прийдуть у цей неспокійний світ нові люди, які житимуть щасливіше – вже без війн і ворожнечі. Не треба буде хоронити своїх синів. Це було пророчче застереження художника Івана Гайдуса проти війни, яку він сам пройшов.

На завершення хочу сказати: українській жінці-матері по праву належить велика частка у грандіозному історичному процесі творення матеріальних, моральних і духовних цінностей. Її роль у родинному вихованні безмежна. Жінки були і є творцями українського менталітету та державності, і хочеться побажати, щоб вони ніколи не отримували похоронок на своїх синів, а лише посміхалися і раділи життю.

Сьогодні, під час страшної ворожої російської навали на нашу Україну, славні спадкоємці трудової і військової звитяги своїх дідів і батьків, народжені українськими матерями, гідно продовжують справу гордої, великої і вільної нації, даючи гідну відсіч ворогам, захищаючи державність і суверенітет України.

Слава незалежній Україні!

Слава героям – синам і донькам – Україні! ■

Про Щоденники Сергія Єфремова

Прочитав книгу літературознавця, відомого громадсько-політичного діяча України, заступника голови Центральної Ради, академіка, віцепрезидента Всеукраїнської Академії наук, одного із засновників і співробітників газети «Рада» **Сергія Єфремова** «Щоденники 1923–1929» (Київ, 1997. 832 с.).

У вступній статті до цієї книги докторка філологічних наук **Елеонора Соловей** сказала: «Влада не прощала йому визивності, зверхності, неприхованого і повного неприйняття режиму, тієї внутрішньої незалежності, з якою нічого не можна було вдіяти»

Щоб зацікавити читачів, процитую кілька висловлювань Сергія Єфремова.

«Почуваю себе зовсім розбитим, слабим. Серце болить. Нічого робити не можу. Видно, помирати пора. Бо жити серед цієї гидоти справді несила вже... Сучасність безвідрадна. Будущина – темна, темна... Ось підрахунок цілого життя» (с. 109).

«Даремно комуністи хвалились, що нову еру розпочато. Здається, вони кінчають стару, довівши поневолення навіть праці до останнього ступеня» (с. 120).

«В Бога не вірять, а в чорта вірять» (с. 122).

«Останні відомості з комуністичного з'їзду. Полеміка. Обкидають одне одного компліментами, та присмачують промови текстами з св[ятого] писання – творів Леніна» (с. 316).

«Чув цікавий вираз. На інтелігентному зібранні комуніст мав промову про всякі лозунги. Торкнувся і волі слова. “Ви получили свободу словну, и молчите: чего же вам ещо?”» (с. 520).

«Нова хвиля арештів. Забрано Щепанюка, Ів. Чикаленка і багатьох інших. Куди вони їх забирають? Та й завіщо і пощо?... Мабуть, усю українську інтелігенцію з традиціями хочуть перевести. Українізація без українців, або краще – на погибель українцям... Очевидно, справа вже йде про фізичне винищення українства» (с. 768).

Отже, «Щоденники» Сергія Єфремова – це хроніка українського життя 20-х років ХХ століття. Їх потрібно читати – для того, щоб брати активну участь у продовженні відтворення української держави. ■

Богдан Залізняк,
член НСПУ і НСЖУ
м. Львів

**Перший Генеральний секретаріат Української Центральної Ради.
1917 р.**

**Стоять (зліва направо):
Павло Христюк,
Микола Стасюк,
Борис Мартос**

**Сидять (зліва направо):
Іван Стешенко,
Христофор Барановський,
Володимир Винниченко, Сергій Єфремов,
Симон Петлюра**

СИМОН ПЕТЛЮРА ЯК СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Хоча далеко від повної і справедливої оцінки революційних подій 1917—1922 рр., останнім часом з'явилося багато публікацій про ту добу як добу української національної революції.

Немає сумніву, що справедливі історики й аналітики саме з такої точки зору аналізують постаті *Михайла Грушевського*, *Володимира Винниченка*, *Павла Скоропадського*, *Симона Петлюри*, *Євгена Петрушевича*. Називаючи ці центральні постаті національної революції і українського державотворення, ми не забуваємо про десятки інших, які зробили великий внесок у ту добу нашого історичного розвитку.

Серед усіх названих чи не найбільш об'єктивну і правдиву оцінку своїх і чужих отримав *Володимир Винниченко*. Його правильно визнали одним із найздібніших письменників тієї доби і дуже невдалим політиком.

Більше за всіх забудим серед тогочасних політичних діячів є *Євген Петрушевич*, може тому, що роль ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки) хоч важлива, але не така центральна, як УНР чи Української держави за часів Гетьманату.

Українська кривдича оцінку дали гетьману *Павлу Скоропадському* публіцисти, можливо, через його відомий крок, який, хоч декларативно, але проголосував поворот до федерації України з Росією.

Найбільш прославлена постать *Михайла Грушевського*. Поза всяким сумнівом, це найвизначніший науковець-історик, великий політичний діяч, але його помилки, подекуди подібні, хоч не з формальної точки зору, до помилки Павла Скоропадського, замовчуються. Але в ім'я справедливості треба зазначити: важким ударом по нашій національній революції була як декларація Скоропадського, так і політична капітуляція Михайла Грушевського проти окупаційного режиму України.

Зовсім окреме місце з-поміж них займає *Симон Петлюра*. Здається, що не залишилося жодного етапу його політичної кар'єри, який би не був дуже гостро коментований як прихильниками, так і ворогами.

Постать Симона Петлюри не лише публіцистами, а й істориками висвітлена багатосторонньо. Ми знаємо, що він дитина козацького роду, що на тих традиціях і традиціях українського православ'я він виховувався. Його політичне визрівання дуже цікаве і різноманітне. Починаючи від РУП (Революційна Українська Партія), яка в тому часі була під впливом *Миколи Міхновського*, який ще на молодого С. Петлюру мав помітний вплив, той же Петлюра проходить різні етапи в соціалістичних партіях (*М. Садовський* навіть назвав його «новим

українським Марксом) аж до виразного конфлікту із М. Міхновським – самостійником на I Всеукраїнському військовому з'їзді в 1917 р.

І з товаришами по соціалістичних партіях у нього склалися нелегкі взаємини, бо за часів Центральної Ради і Директорії, та навіть за еміграційного періоду його діяльності виникали постійні конфлікти через те, що С. Петлюра стає чітким і виразним самостійником, державником у боротьбі з московськими й українськими більшовиками.

За цей довгий час більшовики намагалися знищити С. Петлюру, і хоч їм вдалося вбити його на вулиці Парижа, але це виявилось набагато легше виконати, ніж боротися з «*петлюрівщиною*», яку вони нищили, але не перемогли.

С. Петлюра — журналіст, але йому довелося стати Головою Отаманом Армії Української Народної Республіки.

С. Петлюра, поза всяким сумнівом, соборник, але йому ніколи не забували Варшавського договору, яким він погодився, всупереч соборницькому мисленню, на включення території ЗУНР до складу польської держави.

Академік *Ф. Корш* писав, що С. Петлюра — з породи вождів, а *М. Ковалевський* — що С. Петлюрі бракувало «*широкого етапового розмаху і безоглядності, з якою наші великі гетьмани не раз йшли на кров і руїну для досягнення вищої мети*».

Симон Петлюра завжди був проти співпраці України з Німеччиною, але для Антанти він залишився більшовиком.

Петлюра не вагався боронити єврейське населення від погромів, співпрацював з єврейськими членами в урядах УНР, але світове жидівство проголосило його погромщиком і стало виконавцем волі комуністичних окупантів, які доручили жиду вбити його в Парижі.

У чому ж причина тих різних оцінок не лише особи С. Петлюри, але й цілої доби петлюрівщини? На мою думку, постать Симона Петлюри дає найкраще віддзеркалення різних етапів української національної революції того часу.

Так, національна революція 1917 р. почалася в таких обставинах, які пророкував *Т. Шевченко*: Україна «*збудилась*», «*окрадена*» від власної національної еліти. Так, наша революція відбулася «*на майдані*», про що писав юний *Тичина*. Для Тичини наші отамани приходили з «*чабанів*», і в переносному значенні це в багатьох випадках правильне окреслення. Але тим важливішим є для нас зрозуміти той історичний процес, який від лояльних патріотів демократичної чи соціалістичної Росії в дуже короткому часі через етапи автономістів та федералістів довів тодішніх «*чабанів*» до IV Універсалу і самостійництва.

Головний атаман армії і флоту УНР Симон Петлюра. Кам'янець-Подільський. 1919 р.

Однак постать С. Петлюри не вичерпується тим процесом. Тоді, коли М. Грушевський, В. Винниченко, П. Скоропадський так чи інакше «відійшли» з нашого державного і національного корабля, С. Петлюра його ніколи не покидав.

Саме тому він краще, ніж хтось інший, творив і зберіг вірність ідеї національної революції. Саме тому не стало в живих Петлюри, але залишилась і перемогла «петлюрівщина».

Зустріч Симона Петлюри на залізничному вокзалі у Фастові після звільнення міста від більшовиків. 29 серпня 1919 р.

І чи то у виявах націоналістичного підпілля на землях України, чи руху опору, чи інших форм боротьби в Україні і поза її межами чин С. Петлюри знайшов когорту послідовників. І хоч наприкінці 80-х і початку 90-х років Україна сприймала імена М. Грушевського та В. Винниченка, то прізвище С. Петлюри фактично тільки в 1992 р. прозвучало на урядовому рівні.

Петлюрівський Державний Центр УНР в екзилі — так званою його, бо Петлюрою як головою директорії був створений, — повернув його ім'я на державному рівні. Грамоту ДД УНР в екзилі про припинення його діяльності за кордоном урочисто прийняв президент України **Л. М. Кравчук**. У ній і в промові останнього президента УНР в екзилі офіційно підтверджено внесок С. Петлюри і проголошено, що Українська держава є спадкоємницею і правонаступницею Української Народної Республіки. Це підтвердив у своїй промові і президент України **Л. М. Кравчук**.

Ці документи зберігаються в Музеї історії України. Відзнаки президентів УНР були передані Леонідом Кравчуком **Леоніду Кучмі**. Петлюрівські традиції збереглись!

Перевидано книги про С. Петлюру, бо сучасне покоління мусить знати й розуміти вагу і значення доби УНР, яку символізує ім'я С. Петлюри.

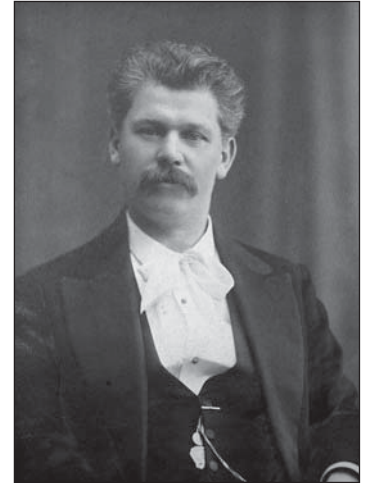
А нашій політичній і державній еліті сучасної української держави можу побажати, щоб вона ніколи не забувала глибокої відданості ідеї державної незалежності України, символізованої постаттю Симона Петлюри. Історія – це вчителька. Вчимося у неї. Бо доля нашої держави в руках теперішнього покоління. Дай Боже, щоб воно гідно продовжило велику справу С. Петлюри, бо наші вороги не зникли. Вони тепер не можуть погодитися, що Україна є і буде незалежною державою, і що в Україні є традиції готовності побороти їх. ■

Микола Плав'юк (1925-2012)

П'ятий президент Світового конгресу українців
Стаття з архіву "Світогляду" з оцінками автора, які вкрай актуальні в час російської агресії проти України

МІНІСТР-ПОЕТ ІВАН МАТВІЙОВИЧ СТЕШЕНКО. УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНИЦТВА

*Рідна мова є душею,
чужа — тільки знаком, що має умовне значення*

Винесена в епіграф цитата походить із праці **Івана Стешенка** «Російсько-українські паралелі в творчості **Т.Г. Шевченка**», вміщеній у другому випускові «Української наукової збірки» 1916 р. Тоді сорокарічному поетові, літературознавцю і літературному критику, до спроб практичної реалізації власних соціал-демократичних і водночас патріотичних українських переконань залишався понад рік, до смерті — близько двох...

Цей текст не про нову книгу, але про дуже цікаву й актуальну, бо допомагає відкрити маловідомі широкому загалу сторінки нашої історії. Такі книги — про щоденну боротьбу за українськість і українське, дають приклад і насагу нині, у часи боротьби за волю й державу. Це книга «**Стешенко І.М. Твори. Переклади. Вибране листування**», надрукована в Полтаві 2013 р. Понад 600 сторінок її знайомлять читача з багатого літературною спадщиною поета і громадсько-політичного діяча Івана Матвійовича Стешенка, а розлогий біографічний нарис, написаний укладачем книги **Григорієм Титаренком**, окреслює бурхливе й непросте життя народженого на Полтавщині у бідній родині першого міністра незалежної України в Уряді Центральної Ради (далі всі цитати й вірші я наводжу за цією книгою — **А. Р.**)

Іван був старшим сином з дев'яти дітей у родині, батько його походив з кріпаків князя Кочубея з села Диканьки й до одруження відслужив 25 років у солдатах, проте прагнув навчити дітей грамоти й докладав багато зусиль до того. Тож коли Іван виявив здібності до навчання, батько усіяко допомагав йому.

Григорій Титаренко стверджує, що роком народження Івана Стешенка слід вважати 1874-й, а не 1873-й, як було зазначено в «Українській радянській енциклопедії», а відтак і в «Енциклопедії історії України» і статті у Вікіпедії. Визначити місяць і дату народження також складно, але вірогідно, що у червні цього року ми могли б відзначати 150-річчя від дня народження видатного українця.

1892 року він вступив до Університету Св. Володимира в Києві на історико-філологічний факультет і поринув у громадсько-політичне життя: на запрошення Олександра Тулуба став членом групи молодих діячів культури «Плеяди», де познайомився з **Миколою Лисенком**, **Володимиром Антоновичем**, **Михайлом Старицьким**, **Оленою Пчілкою**, **Лесею Українкою** та багатьма іншими. Створив із новими знайомими і перший український соціал-демократичний гурток: займались самоосвітою, читали твори європейських письменників, знайомились із працями **Михайла Драгоманова**, «*вважали себе за українців і ставили понад усе любов до*

України, до свого народу» (с. 19). Згодом з цього гуртка постала УСДРП, до складу якої увійшов і **Володимир Винниченко**.

По закінченні університету залишився в Києві, викладав у жіночій Фундуклеївській гімназії, але того самого 1896 р. був заарештований через захоплення соціал-демократичними ідеями й провів пів року у Лук'янівській в'язниці. Після того отримав заборону проживати в університетських містах і займатись педагогічно діяльністю, тож мусив з молодого дружиною **Оксаною Старицькою** жити у засланні, у Чернігівській губернії.

Під час заслання разом із дружиною взявся за упорядкування словника української мови, виконуючи цю роботу паралельно з **Борисом Гринченком**. І попри те, що загальноновизнаним став згодом словник Гринченка, сучасники відзначали і численні переваги словника Стешенків, зокрема більше розмаїття.

Перебуваючи на засланні й заробляючи собі на життя службою на станції Бобрік Київсько-Воронезької залізниці, Іван Стешенко ретельно вивчав праці економістів, зокрема Марксів «Капітал», студював мови: італійську, іспанську, різні слов'янські, писав літературознавчі праці й поезії. Публікував власні твори під кількома псевдонімами і власним іменем.

До Києва подружжя змогло повернутись 1900 р. Відтоді часу на літературно працю припадало все менше, основну увагу Стешенко приділяв громадській і політичній діяльності. Навіть його літературно-критичні твори мали відтінок політичний і полемічний.

Наприклад, 1901 р. Іван Стешенко надрукував статтю «Проба біографії й оцінка творчості П. Куліша», загалом досить критичну. Однак найбільшу його незгоду викликали погляди **Пантелеймона Куліша**, викладені в «Історії воз'єднання Русі». Іван Матвійович «*запитував — що в цій праці науково правдивого? Твердження П. Куліша, що «злука України з Росією — то справа цілком національна, історично доконче потрібна і законна», були, на думку дослідника, курйозом. Якщо навіть погодитися з «історичною потребою» цієї злуки, то наслідки її цілком негативні*» (с. 33). Як зараз актуально відлунюють ці слова під час повітряних тривог і перегляду жакливих новин про руйнування, постраждалих і загиблих в Україні!

Допомагав «Жіночій громаді» в лекційних освітніх проєктах, був членом товариства Нестора-літописця, був секретарем правління «Літературно-артистического общества», виголошував численні промови, зокрема на відкритті пам'ятника **Іванові Котляревському** у Полтаві (1903), творчість

якого ретельно вивчав, обстоюючи унікальність «Енеїди» та її непересічне значення для становлення української літературної мови. Працював у «Просвіті», видавав з друзями журнали «Шершень» і «Гедзь».

1908 року разом з дружиною відновив вертеп, власноруч виготовивши скриньку для цього традиційного лялькового театру у вигляді двоповерхового будиночка. Давав вертепні вистави у Києві, Чернігові. Зрештою, цей вертеп придбав Московський театральний музей імені Олексія Бахрушина, тож він і нині там...

«У Лютневу революцію 1917 року Іван Стешенко приходить з великим політичним багажем та досвідом роботи в різних громадських українських організаціях. Ліберальні кола Києва висувують кандидатуру Стешенка до «Громадського виконавчого комітету»... разом з однодумцями [він] започатковує «Товариство шкільної освіти» і стає його керівником.

Він починає провадити радикальну політику в розвитку національної освіти і всебічної українізації. Не випадково друзі називали його «Іваном-воїном». Його тодішній національний радикалізм можна порівнювати тільки з мілітарною політикою, яку пропагував у цей час Микола Міхновський» (с. 48).

Наприклад, у липні 1917 р. Іван Стешенко наполягав, щоб полк імені гетьмана Павла Полуботка залишився в Києві, як «мілітарна підпора» Уряду Центральної Ради, а не був, на виконання вимог Петрограда, відправлений на фронт. На жаль, тоді Стешенка не підтримав навіть Симон Петлюра...

Іван Матвійович боровся за українізацію народної освіти, усіх шкіл, усіх освітніх організацій, не визнавав жодних традицій щодо зв'язку з російською школою, боровся з росіянами. «Ніхто з слідуючих міністрів освіти не ставив так категорично й рішуче справу українського шкільництва... і через нерішучість наших міністрів наша школа дуже багато програла», — писала **Софія Русова** 1917 р. (с. 52), а враження таке, ніби це написано вчора. Також вона зауважувала, що наприкінці 1917 р. проти Стешенка «за його рішучу боротьбу з росіянами повставали навіть в Уряді» (с. 53).

Того ж 1917 р. Іван Матвійович клопотався про створення при Центральній Раді комісаріату вищих шкіл задля втілення в життя принципів демократизації вищої школи й вивільнення її від ворожих до українства професорів. Він заявляв: «Тільки хто є приятелем українського народу, той може вести свою працю вкупі з Генеральним Секретаріатом для справ освіти, а хто є ворогом українського народу, той має опустити свою посаду» (с. 54). Ці свої думки Іван Стешенко викладав і в поетичній формі:

А ну, юнаки, йдім до зброї,
 Настав слушний веселий час!
 Доволі нудить нам в покої —
 Вже гасло буч чека на нас!
 Берім же гучнії набої, —
 Налинув ранок, місяць згас;
 Проміння слави дорогої
 Встає тепер в останній раз...
 Забудьмо все, забудьмо муки
 І палом вхоплені могутим
 До праці підемо ураз:
 У нас до праці звикли руки, —
 Не збочим ми в шляху пекучим —
 Свобода й правда є за нас!

Про багато ініціатив і реальних справ пише **Григорій Титаренко** у біографічному нарисі. Усі вони висвітлюють наполегливу, невтомну, натхненну любов'ю до України і спрямовану у її вільне майбуття працю міністра освіти. Як зараз нам бракує таких державних людей на високих посадах!

Згадаю тут ще тільки одну з його дій: «3 січня 1918 року на засіданні Генерального Секретаріату Іван Стешенко доповів законопроект про скасування закону Російської імперії про видачу надбавки вчителям і чиновникам російського походження «за обрусение края». Цей законопроект було прийнято. А 8 січня 1918 року було затверджено законопроект, поданий Стешенком, про встановлення окремої штатної посади вчителя української мови та літератури у початкових, середніх і вищих школах усіх відомств» (с. 58).

У ніч з 29 на 30 липня 1918 р. було скоєно одне з перших більшовицьких політичних убивств в Україні: Івана Матвійовича на вулиці у Полтаві двома пострілами в голову вбив член більшовицької організації Зінківського повіту Башловка.

Поховали Івана Матвійовича в Києві на Байковому цвинтарі, після панахиди у Володимирському соборі. Ні собор, ні цвинтар не могли вмісти всіх охочих віддати шану видатному синові України. А вже від 1929 р. ім'я його як «буржуазного націоналіста» радянська влада заборонила навіть згадувати. Нині саме час повертати його ім'я і справи з небуття, продовжувати політику українізації освіти, патріотичного виховання, вивчення української мови й літератури. Ці ідеї Івана Матвійовича так само сучасні, як суголосні нашим теперішнім відчуттям його «Пісні волі», написані буремного 1917 року.

Злетіла буря з дальніх гір —
 Холодна, зла, темніша ночі...
 Впилася в небо, як вампір,
 Закрила сонцю срібні очі
 І налетіла на лани моєї рідної країни,
 Що ждала сонця та весни,
 А дочекалася руїни.
 Вона влетіла в мій садок,
 Де розцвітали квіти-мрії,
 Де в сяйві золотих гадок
 Цвіли надії молодії.
 Влетіла в сад мій буря зла
 І рай мій — втіхоньку єдину
 Хвильовим подихом змела
 І обернула в домовину, —
 І, мов прип'ятий до хреста,
 Стою й дивлюсь я, повний туги,
 А серце, плаче і пита:
 «За віщо стільки нам наруги...»
 Кому зашкодив тихий рай,
 Куди весь світ ми закликали,
 Кому потрібен наш одчай,
 Розбиті мрії, ідеали...
 Кому?... І чи наступить час,
 Що край од бурь тих вільний буде,
 І сад воскресне, що погас,
 І в щасті легко зігхнуть груди!
 Питає серце... Сльози лле
 І чує... вістку хтось дає:
 Тримайсь — і вірь: той час настане! ■

Анна Радченко, канд. геол. наук,
 директор ВД Академперіодика НАН України, м. Київ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: «Я ЩАСЛИВИЙ, МАЮЧИ ТАКОГО ДРУГА»

До 180-річчя знайомства поета з Михайлом Щепкіним і написання віршів «Чигрине, Чигрине...» та «Заворожи мені, волхве...», присвячених артистові

Коли Тарас Шевченко і Михайло Щепкін познайомилися?

Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
академік НАПН України,
лауреат Національної премії
України
імені Тараса Шевченка,
м. Київ

Питання й досі не зайве, принаймні для того, щоб остаточно закрити його. Ще наприкінці XIX століття історик **Микола Стороженко** висунув версію, не приховуючи її здогадності: «Запевне не можна мовити, коли Щепкін уперше спізнав Шевченка особисто, мабуть, се сталося р. 1843...» А через багато десятиліть шевченкознавиця **Глафіра Паламарчук** надрукувала у 1959 році в журналі «Вітчизна» спеціальну статтю «Перша зустріч Шевченка з Щепкіним», в якій уже категорично твердила, що «саме навесні 1843 р. у Києві відбулося знайомство і зближення Шевченка з ... М.С. Щепкіним». На початку 1960-х років щепкінознавець **Ігор Волошин** так само впевнено писав про 1843-й, але вже стосовно Москви: «...Цілком зрозуміло, чому в 1843 р. Шевченко, приїхавши до Москви, зробив усе, щоб познайомитися з Щепкіним особисто». Згодом з'ясувалося, що в 1843 році Шевченко в Москві не бував, і в академічній поетовій «Біографії» 1984 року було зафіксовано, що «з М. Щепкіним Шевченко познайомився десь у червні 1843 р. під час гастролей актора в Києві». Це датування (з позначкою «ймовірно») підтримують і автори «Коментарів» до 2-го тому сучасного Повного зібрання творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах (2003).

Розглянута версія збудована виключно на суб'єктивних здогадах та невмотивованих припущеннях і безперечних доказів на її користь за століття нашкрепти так і не вдалося. Дивом дивуєшся, що її прихильники не звернулися до фундаментально-скрупульозних праць щепкінознавця **Теодора Гріца** «М. С. Щепкін. Літопис життя і творчості» (1966) та видатного шевченкознавця **Петра Жура** «Труди і дні Кобзаря» (1996, 2003), які не стали видавати бажане за реальне й не пропустили на сторінки своїх досліджень безпідставне і легковажне датування.

У «Шевченківській енциклопедії» (т. 6) сказано щодо версії про 1843 рік: «Вірогіднішим є припущення, що знайомство Шевченка зі Щепкіним відбулося під час гастролей останнього в Петербурзі 11 вересня — 31 жовтня 1844...» Проте в цьому випадку взагалі пропущено справжній час їхнього знайомства...

Утім є й утішна інформація, а саме: десятиліттями існує документально підтвержене, наукове датування першої зустрічі Тараса Шевченка з Михайлом Щепкіним. Скажімо, в Повному зібранні творів Тараса Шевченка, виданому ще 1964 року до 150-річчя від дня його народження, спокійно констатувалося: «Шевченко познайомився з ним у лютому 1844 р. в Москві». Так само в «Коментарях» до 5-го тому новітнього, вже згаданого академічного Повного зібрання творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах вказується, що поет, очевидно, познайомився з артистом у 1844 році у Москві, коли повертався з України до Петербурга, тобто в лютому. Навіть Глафіра Паламарчук визнавала, що справді незаперечним «першим свідомством їхнього знайомства з'являється поезія «Чигрине, Чигрине», написана Шевченком у Москві 19 лютого 1844 р.», адже ця поезія була посвячена Щепкінові.

За що ж боролись ми з ляхами?
 За що ж ми різались з ордами?
 За що скородили списками
 Московські ребра??... Засівали
 І рудою поливали...
 І шаблями скородили.
 Що ж на ниві уродилось???!
 Уродила рута... рута...
 Волі нашої отрута.

Як бачимо, у Шевченка знаки питання наростають — з одного до двох і, нарешті, в узагальнюючому, головному, результативному рядкові — три знаки питання (а не два, як опубліковано) й окличний знак... Так само важливі поетові крапки після «Московські ребра??...», пропущені в офіційній публікації.

Як точно зазначив Іван Дзюба, «до такої категоричної, безкомпромісно-правдивої оцінки наслідків того історичного вибору, який учинено чигиринською елітою й оприлюднено в Переяславі, до Шевченка ніхто не приходив (або, принаймні, ніхто такої оцінки на весь голос не висловив). Шевченко сказав землякам страшну правду, якої вони воліли не бачити...»¹.

Вірш, народжений у Москві, досі пече національну свідомість Шевченковою жертвовною любов'ю до України:

**Чигрине, Чигрине,
 Мій друже єдиний,
 Проспав єси степи, ліси,
 І всю Україну.**

.....
**Помолившись, і я б заснув...
 Так думи прокляті
 Рвуться душу запалити,
 Серце розірвати.**

В останній строфі «Чигрине, Чигрине...» Шевченко висловив притлумлену, але невігубну надію, що була вилучена, з огляду на цензуру, в петербурзькому «Кобзарі» 1867 року, але невідворотно проросла через півтора століття в Державному гімні України:

**Спи, Чигрине, нехай гинуть
 У ворога діти,
 Спи, гетьмане, поки встане
 Правда на сім світі.**

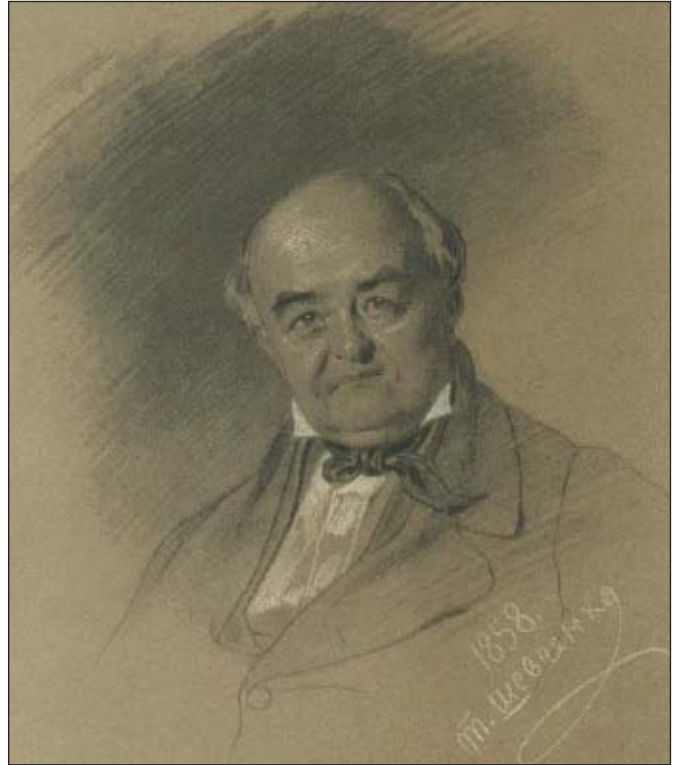
Про посвяту «Чигрине, Чигрине...»

Уявляю собі, з яким острахом читав Шевченкові рядки многомудрий Михайло Щепкін. Очевидно, що він застеріг поета. Свого часу літературознавець **Михайло Мочульський** стверджував, що Щепкін «вживав усяких зусиль, щоб охолодити запал молодого поета, притупити вістрє його бойовничого меча та погодити полум'яний патріотизм з суворою дійсністю». Проте Михайло Семенович усвідомлював марність таких умовлянь і застережень. Той же Михайло Мочульський визнавав, що «сердечні слова Щепкіна були краплею води на вибух вулкана».

¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Київ, 2008. С. 228.

² Там само. С. 231.

³ Докладно див.: Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». Москва, 2009. 480 с.

Т. Шевченко. Портрет М. Щепкіна,
 виконаний 16 березня 1858 року

Коротко про посвяту «Чигрине, Чигрине...» Михайлу Щепкіну. Про неї відомо від історика і літературознавця, дослідника Шевченкових текстів **Василя Доманицького**, який і друкував вірш із посвятою в 1907, 1908 та 1910 роках у Петербурзі, а за радянських часів посвята була присутньою до кінця 1930-х рр. Іван Дзюба відзначав, що поезія «не випадково друкувалася з присвятою М. Щепкіну — певно, на підставі одного з утрачених рукописних записів...»². У сучасних публікаціях її, як правило, не коментують, адже у відомому рукописному збірнику посвяти такі немає. Серед тих шевченкознавців, які не виключають її існування, цікаву позицію займає видатна шевченкознавиця **Зінаїда Тарахан-Береза**: «Насмілюсь припустити, що цей напис просто стерся».

Не втручаючись у конкретну текстологічну ситуацію, хочу висловити своє бачення того, як сам Шевченко поставився б до цієї посвяти. Він цілком міг її зробити, бо посвята «Чигрине, Чигрине...» саме Щепкіну, з яким поет щойно познайомився, була найвищим виявом Шевченкової поваги й любові до геніального артиста; Осип Бодяньський, який опосередковано був причетним до написання вірша, не відповідав масштабам авторського катарсису й височенного злету національної медитації. Але, певно, згодом Шевченко зрозумів, що взагалі посвята в даному випадку будь-кому звужує широчінь поетичного розкриття. «Чигрине, Чигрине...» – це Шевченкова самопосвята – самопожертва Україні, що була під силу лише йому одному.

Наприкінці 1844 року поет присвятив Щепкінові новий вірш, вихлюпнутий із глибини серця, який свідчить, що він артистові повністю довіряв і його безмежно поважав³.

«Ти вже серце запечатав...»

Після знайомства у лютому 1844-го поет і артист зустрічалися восени того ж року, коли в Петербурзі відбулися гастролі Щепкіна (закінчилися 31 жовтня). Після цього і з'явився вірш «Заворожи мені, волхве...»⁴.

Вже перші його рядки містили в собі неймовірну енергетику поваги, любові до Майстра, хоча й досі звучать загадково:

**Заворожи мені, волхве,
Друже сивоусий,
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.**

Он який яскравий давньослов'янський образ викликав в уяві поета артист — ворожба, чарівника, що, може, навіть перебуває у контакті з Вищою силою, вмє вгадувати волю Бога. Вже першим рядком знаменитого вірша поет зізнається в тому, що великий артист уже заворожив, тобто зачарував, захопив його, вплинув на нього своїми людськими чарами та чаклунством свого таланту.

Але що закладено в основоположній, ключовій метафорі, яка висвітлює різність, особність дивосвітів артиста та поета — «серце запечатав»? Вичерпного, чіткого тлумачення досі немає. Стверджувалося, що «*йдеться про реалістичне, позбавлене ілюзій ставлення Щепкіна до життя й подійної суспільної ситуації в Російській імперії*». Тоді виходить, що Шевченко, який уже написав «Чигрине, Чигрине...», «Розриту могилу» й поему «Сон», «боявся» реалістично й без ілюзій поглянути на сучасну йому царську імперію? Літературознавець **Леонід Білецький** висловлював думку, що Шевченко мав на увазі Щепкінову «*відчуженість і зверхню байдужість до українського національного питання і до України*». В таке жорстке формулювання з вуст залюбленого в Щепкіна Шевченка повірити неможливо. Втім, нагадаю, що в наступній після «Заворожи мені, волхве...» поезії «Гоголю» (30 грудня 1844 року) Шевченко звертався вже до другого великого українця й прямо говорив, що «*тихесенько плаче / У самому серці*» найпотаємніша болісна думка, яку «*може, й Бог не бачить*»:

**Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...**

Ішлося не тільки про національну глухоту й суспільну пасивність українського загалу, а й про те, що геніальні **Микола Гоголь** і Михайло Щепкін також були доволі далекі від болісних Шевченкових турбот про рідне Слово як осердя самозбереження й відродження нації.

Поет усвідомлював і свою самотність, і свою месіанську місію воскресіння українського Слова. Повна Шевченкова перейнятість Україною була в духовній історії того часу справді самотнім і унікальним феноменом, який іс-

нував особно від Гоголя й Щепкіна, проте поет усвідомлено називав своїми братами і геніального письменника, і геніального артиста.

Отже, на мій погляд, Шевченко відразу відчув і зрозумів, що безмежно добрий, людяний і совісний артист урешті-решт «*запечатав*» своє серце від рішучої, радикальної боротьби зі соціальною й національною несправедливістю, а поет якраз боявся таким чином своє серце «*поховати*». На підтвердження наведу слова Михайла Щепкіна з листа до **Олександра Герцена**, написаного у вересні 1853 року, про які Шевченко, звичайно, гадки не мав:

«Історію не посунеши, вона йде за своїми невідомими людьми законами... Що стосується рівності, то на це може тобі служити відповіддю вся природа: в ній немає ні в чому рівності, а між тим усе в повній гармонії. Залиште світ рости за своїми природними законами, і допомагайте його росту розвитком у людині морального почуття, сійте думку, а не поливайте кров'ю».

«Яку він там тобі “Пустку” читав?»

У листі до Шевченка, відправленому в Новопетровське укріплення наприкінці 1856 року, його друг **Яків Кухаренко** розповів, як, будучи у Москві, зайшов до Михайла Щепкіна: «*В Москві Щепкін прочитав мені напам'ять “Пустку”, я зараз одгадав: се, кажу, Тарас писав. Щепкін здивовався, що я вгадав. Хіба диво пізнати мову Тарасову, знавши Тараса добре? Щепкін, по просьбі, списав і передав мені твою, брате, “Пустку”*».

Тарас Григорович довгенько намагався згадати, про який вірш йдеться, та даремно. В листі до Кухаренка від 2 квітня 1857 р. запитав і зізнався: «*Яку він там тобі “Пустку” читав? Я, поганий з мене батько, забув свою рідну дитину*».

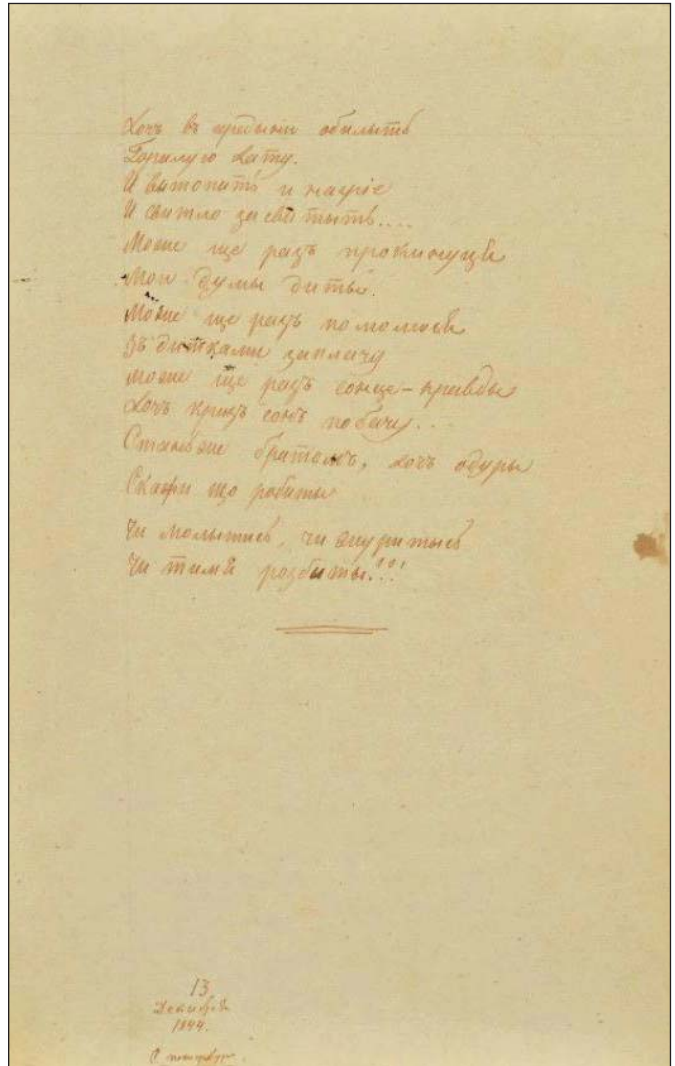
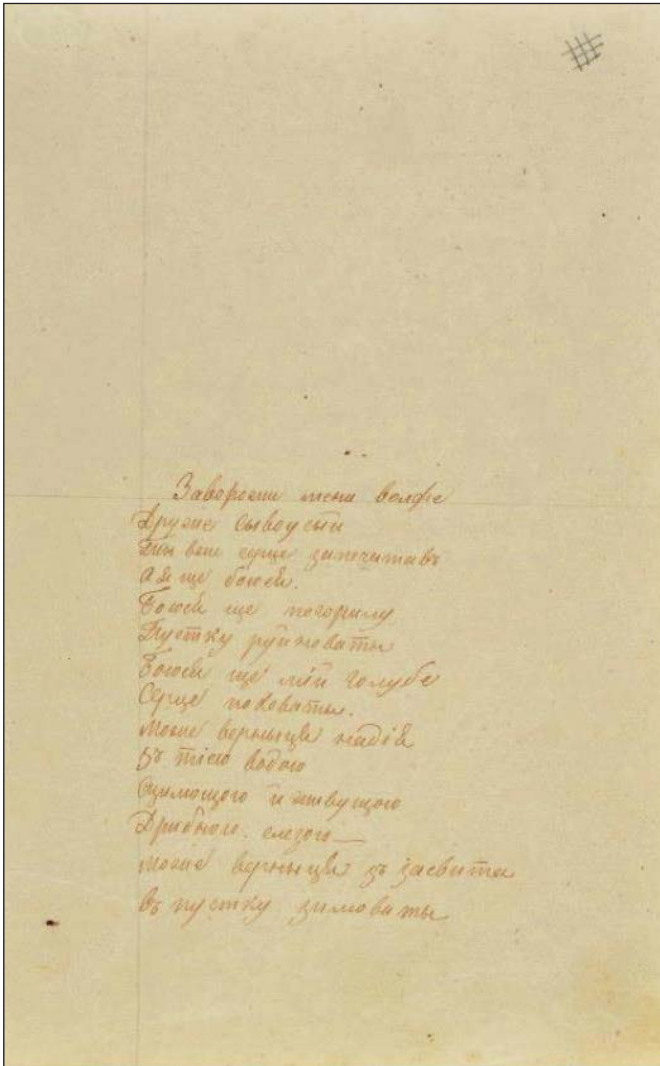
Ця історія мала продовження. В лютому 1858 року Тарас Григорович одержав листа від давнього знайомого **Василя Погожева**, який у Москві зустрівся з Щепкіним у своїй сім'ї: «*Старик, із теплотою вічно юної душі і непоміреного серця його, з особливим розчуленням прочитав цю “Пустку”. Він просльозився, і ми всі просльозилися*». В цих неминучих сльозях артиста втілилися не стільки сентиментальність й емоційність літнього Майстра — плакали ж усі, скільки його щира й глибока любов до геніального друга. Того дня, 10 лютого, Шевченко записав у Щоденнику, що Щепкін читав Погожеву якусь «Пустку»: «*Зовсім не пам'ятаю цієї речі. А чую про неї вже не вперше*».

Поетові щирі зізнання радянський літературознавець **Сергій Шестериков** на початку 1930-х років навіть трактував, як «*провал пам'яті*» у Шевченка. То було не лише некоректно, але й ненауково, адже вірш «Заворожи мені, волхве...», найвірогідніше, назвав «Пусткою» сам Щепкін, а Шевченко довгий час про це не знав і, звісно, не міг згадати те, чого насправді не робив.

«Може, вернеться надія...»

Ще письменник і літературознавець **Богдан Лепкий** зауважував, що «Шевченко написав дві «Пустки». Перша, це «Заворожи мені, волхве, друже сивоусий...». Друга — «Рано вранці новобранці» в цитаделі... В автографах оба вони без наголовків».

⁴ Див.: Тарахан-Берега З. П. «Заворожи мені, волхве...». Тарас Шевченко і Михайло Щепкін. Київ, 2012. 351 с.

Автограф вірша Т. Шевченка «Заворожи мені волхве...»

Друга поезія, написана між 19 і 30 травня 1847 року в казематі III відділу, справді містить образ хати-пустки:

**Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тільки пустка на край села
Набік похилилась.**

Але цей вірш отримав довільну редакторську назву «Пустка» аж 1860 року і, до того ж, ніколи не читався Щепкіним. А вірш «Заворожи мені, волхве...» (13 грудня 1844 року), присвячений йому, Михайло Семенович читав друзям багаторазово:

**Може, вернеться надія
З тією водою
Зцілющою й живучою,
Дрібною сльозою.
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимовати,
Хоч всередині обілить
Горілюю хату.
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...**

Цей вірш Шевченка був уперше надрукований без заголовка в журналі «Пантеон» у 1856 році. Під заголовком «Пустка» (без зазначення імені автора) він був опублікований також у газеті «Русский инвалид», але давня версія про те, що «назва ж “Пустка” з’явилася... у першій публікації твору в газеті “Русский инвалид” (1857. – 17 березня)» не відповідає дійсності. Ми вже знаємо, що Михайло Щепкін називав вірш «Пусткою» значно раніше.

«Може ще раз помолюся...»

Авторка статті про поезію «Заворожи мені, волхве...» у «Шевченківській енциклопедії» **Ніна Чамата** наголосила, що центральним тематичним образом вірша є образ серця: «Своє зболене стражданнями Батьківщини, нескінченним людським горем серце він уподібнює погорілій хаті-пустці...»

Називаючи Щепкіна братом, Шевченко звертався до нього з історично важливою порадою-питанням:

**Стань же братом, хоч одури,
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім’я розбити??!**

Утім, як виснував Іван Дзюба, вибір уже зроблено: коли таки «тім'я розбити», то об імперсько-самодержавний мур неправди й гніту. А саме його запитання до «друга сивоусого» (чи й до себе самого? — в цьому неповторність, особливість Шевченкових запитань) мають хіба розкрити складність, а водночас і неминучість вибору.

Цікаво, що й наприкінці 1858 року **Михайло Максимович** у листі до Шевченка також називав цей вірш «Пусткою». Поетів знайомий, історик і фольклорист **Олександр Афанасьєв** згадував: «З яким задушевним почуттям читав він (Щепкін. — В. М.) його “Пустку”!». Між іншим, Афанасьєв свідчив і про те, що «цей прекрасний вірш... він любив повторювати в своїх бесідах до найостаннішого часу».

Юрист і громадський діяч **Анатолій Коні**, який, будучи студентом, зустрічав Михайла Щепкіна наприкінці 1861 року, згадував: «Заливаючись сльозами, читав він по-малоросійськи при мені не раз улюблений вірш “Пустка” і продиктував його мені».

**Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу,
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...**

Згаданий Афанасьєв занотував у 1856 році зі слів Щепкіна, що Шевченко написав якомсь вірш, який завершив таким саркастичним висловом: «Якого люду в ней нема? Француз, и нимиц, и татарин... и на всих языхах вси мовчат. Бо благоденствуют».

Неважко здогадатися, про які рядки з поеми «Кавказ» (1845) ішлося:

**У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрем! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!**

Потрашаюче, що ці Шевченкові рядки Щепкін читав друзям! Ось із чим, дякуючи йому, був у Москві незримо присутній український Геній. Та й не тільки в Москві!

Катерина Толстая (Юнге) згадувала, що навесні 1858 року Щепкін, який приїздив у Петербург, гостював у їхній сім'ї разом із Шевченком: «І він, і Шевченко читали заборонені вірші останнього». Ця фраза була викреслена зі спогадів олівцем із відомих причин.

Очевидно, що ми недооцінювали величезне значення Михайла Щепкіна в емоційній пропаганді Шевченкової соціально гострої творчості в інтелектуальних сферах Москви, передусім у період поетового заслання...

«Намалював портрет Михайла Семеновича»

Не забуваємо також про посвяту Михайлові Щепкіну поеми «Неофіти», написаної 5–8 грудня 1957 року в Нижньому Новгороді в очікуванні найдорожчого гостя. У день завершення роботи поет занотував у Щоденнику: «...Я

йому присвячую цей твір, і мені б страшенно хотілося йому прочитати і почути його вірні дружні зауваження». Факт приїзду великого друга Шевченко зафіксував істинно щасливим записом у Щоденнику 24 грудня: «Святим свято і торжество з торжеств! О третій годині ночі прийшов Михайло Семенович Щепкін»⁵. Цим же днем датовано й посвяту поеми: «М. С. Щепкіну. На пам'ять 24 грудня 1857».

**Привітай же благодуже
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!**

Здається, неможливо перевершити ці щиросердно-піднесені захоплення, але після від'їзду Щепкіна 29 грудня Шевченко записує: «Шість днів, шість днів повного радісно-торжествуючого життя!». На початку січня 1858-го писав Щепкіну: «Друже мій єдиний! Я ще й досі не вгамувався од того великого свята, що ти мені завдав на самоті». Друзям зізнавався: «Великий артист і велика людина! І, з гордістю говорю, найніжніший, найщиріший мій друг! Я безмежно щасливий!»; «Я щасливий, маючи такого друга!».

Такої напруги щирих емоцій і дружніх почуттів, такої вдячності за справжнє, чудотворне щастя, подароване дружбою, у Шевченка більше не зустрічаємо. Тож, якщо коли-небудь нарешті буде зображено щасливого Шевченка, то поряд з ним обов'язково побачимо й Михайла Семеновича...

Продовжуючи довге повернення з заслання в Петербург, Тарас Григорович з 11 до 26 березня 1858 року мешкав у Михайла Щепкіна в Москві⁶, де 16 березня створив його портрет: «Намалював портрет, не зовсім вдало, Михайла Семеновича». Насправді портрет сімдесятирічного Щепкіна, виконаний на тонованому папері італійським і білим олівцями, — неперевершений, без перебільшення, кращий серед зображень актора.

Перед нами вишукано елегантний, статечний і натхненний Михайло Щепкін, який зацікавлено підняв брови, що збільшує його високочолість, і дивиться на нас ясними, відкритими і вдумливими очима. Ліве око прикрито повікою трохи більше, і цей штрих, узятий із життя, зворушує своєю живою точністю. Повні губи, що видають людину добру й чуйну, помітно зачеплені гіркотою прожитих літ. Обличчя великого артиста випромінює вистраждану мудрість, і можна лише дивуватися й захоплюватися психологічно тонкою, виразною й точною характеристикою портретиста Шевченка. Водночас акумульовані в портреті життєві простота й доброта Щепкіна роблять його образ артистично піднесеним і величним у розумінні, сформульованому відомою максимом: «Немає величі там, де немає простоти, добра і правди»...

Гадаю, що Шевченкова смерть вкоротила вік і Щепкінові. Втім, як би там не було, він пережив свого друга лише на два роки... У розповіді слуги Майстра **Олександра Алмазова** про останні дні Михайла Семеновича привертає увагу пронизливий момент: «І шептали невпинно багато». Що шепотів умираючий Михайло Щепкін? Може, то були поезії Шевченка, які він так любив? Цілком імовірно. ■

⁵ Докладно про перебування Михайла Щепкіна у Нижньому Новгороді див.: Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». Москва, 2009. С. 129–156. Так само в цій книзі можна почерпнути необхідну інформацію про будь-який із сюжетів цієї статті чи взагалі дружби Шевченка зі Щепкіним.

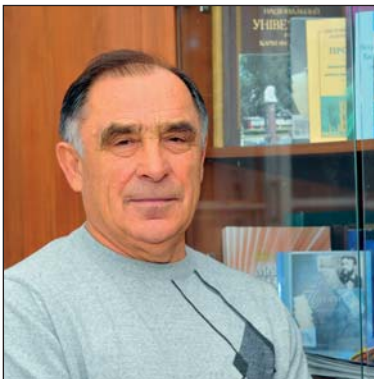
⁶ Докладно див. Мельниченко В. Тарас Шевченко в Москві. Київ, 2009. С. 379–664.

ВОЛОДИМИР ШУХЕВИЧ – НЕВТОМНИЙ ДОСЛІДНИК ГУЦУЛЬСЬКОГО КРАЮ

(ДО 175-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

*Мусить щиро наше серце
За народ свій битись,
Будь що буде –
Грім чи пекло,
Не будем журитись.*

Пилип Немоловський

Василь Шендеровський
доктор фіз.-мат. наук, професор,
пров. наук. співроб.
Інституту фізики
НАН України,
м. Київ

Олена Полевецька
інженер Інституту фізики
НАН України, м. Київ

До плеяди видатних учених, які багато зробили для вивчення духовної і матеріальної культури рідного народу, належить невтормний дослідник гуцульського краю **Володимир Шухевич**. Він залишив нам унікальне п'ятитомове енциклопедичне видання «Гуцульщина» і вже тим обезсмертив своє ім'я. За подвижницьку етнографічну діяльність його було обрано дійсним членом НТШ, членом Австрійського товариства народознавців, членом Етнографічного товариства Чехословаччини, ним захоплювалися сучасники.

«Ваша велика коштовна праця “Гуцульщина” дає надзвичайно дорогий і багатий матеріал до словаря української мови», – **Борис Грінченко**.

«Треба, мабуть, ще довго чекати, поки інші частини українського народу знайдуть таких пильних і залюблених у своєму предметі послідовників, яким показався Володимир Шухевич для Гуцульщини», – **Філарет Колесса**.

«Монументальна етнографічна праця Ваша заслуговує на найвище визнання. Я сам захоплююся та читаю її. Вам випадає велика честь, що зазнайомили публічність з так мало знаним краєм і його людом – цікавим, оригінальним і талановитим», – **Микола Лисенко**.

Сучасні дослідники, до яких належав **Петро Арсенич**, також зауважують, що й досі ця праця Володимира Шухевича є єдиною і найповнішою в царині гуцулознавства. Зазначимо, що в університетському курсі фольклору та етнографії, який вивчали на філологічному факультеті, ім'я Володимира Шухевича згадували лише побіжно. Воно й не дивно. Володимир Шухевич був дідом **Романа Шухевича**, що увійшов в історію України як головний командир УПА – генерал **Тарас Чупринка** й усім своїм життям підтвердив девіз: «Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї».

Ось чому такі скупі відомості про Володимира Шухевича у першому виданні УРЕ за 1964 рік – «український етнограф буржуазно-ліберального напрямку». І не інакше. А ще маємо коротеньку інформацію в «Українській загальній енциклопедії» під головною редакцією **Раковського**.

Цікавим є й такий факт. 1974 року Петро Арсенич, автор розвідки про вченого (1999), підготував дисертацію «Володимир Шухевич – дослідник Гуцульщини», однак коли в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР довідалися, що цей дослідник є дідом генерала УПА Тараса Чупринки, роботу до захисту не допустили.

На щастя, історія все розставила на свої місця.

Володимир Шухевич

Народився Володимир Шухевич 15 березня 1849 року. Дитячі роки проминули в селі Тишківцях Городенківського повіту на Прикарпатті. Вказана дата народження «1850 рік» в УРЕ (т. 16) та інших виданнях є помилковою. Батько Осип, як і дід, був священником, належав до передових людей свого часу, був добрим проповідником і письменником. Переклав українською мовою твори *Вергілія*. Збірку творів «Переводи і наслідування» із передмовою *Івана Франка* 1883 року видасть його син Володимир. У родині панував національний дух, плекали любов до рідної мови.

Навчався Володимир у Коломийській, Станіславській, а з 1865 року – в Чернівецькій гімназіях, а далі в академічній гімназії Львова. З восьмого класу забрали до війська. Служив три роки у Будапешті, Відні та Львові.

Здавши випускні іспити у Будапешті, Володимир записався на філософський факультет у Відні. Слухав лекції з фізики, математики й української словесності. Закінчив навчання 1877 року у Львові. 1890 року Шухевича номіновано професором реальної школи у Львові. Тут він викладає зоологію, ботаніку, мінералогію, геологію, фізику і математику.

Він діяльно працює членом Головного відділу культурно-освітнянського товариства «Просвіта», заснованого 1868 року. 1893 року разом з професорами *Юліаном Романчуком*, *Анатолієм Вахнянином* та *Олександром Барвінським* здійснює перепоховання тлінних останків «Пробудителя Галицької України» – *Маркіяна Шашкевича*. На перепохованні, як перший український фотограф-аматор у Львові, зробив історичної вартості фотознімки. Вже тоді професор Володимир Шухевич належав до тіснішого гуртка «політичних» радників галицького митрополита, пізніше кардинала *Сильвестра Сембратовича*. Він стає одним з організаторів нової політичної «християнсько-суспільної партії» зі щоденною газетою «Руслан».

Борис Грінченко

Добре розуміючи потребу видання для дітей часопису рідною мовою, щоб протидіяти спольщенню українців, маючи п'ятеро дітей, він зорганізував 1890 року видання першої в Галичині української дитячої ілюстрованої газети – двотижневика «Дзвінок». Став його першим редактором, а до співпраці залучив усіх відомих письменників: *Бориса Грінченка*, *Ганну Барвінок*, *Олену Пчілку*, *Лесю Українку*, *Михайла Коцюбинського*, *Леоніда Глібова*, а також *Івана Франка*. 1891 року в цьому журналі вперше вийшов друком «Лис Микита» Івана Франка.

У листі до Бориса Грінченка 1890 року Шухевич пише: «*«Дзвінок» – се моє дитя, котре я вигривав довго, поки воно світ побачило. Вже років 4 назад хотів я пустити його в світ, та годі було*». Він у численних листах до діячів культури просить сприяти передплаті часопису, не тільки в родинях українських, а й по читальнях, школах та інших товариствах. Вислав «Дзвінок» і на Наддніпрянську Україну, але царська цензура не пропустила. На сторінках часопису Шухевич друкував і свої твори на природничу, історичну тематику, а також етнографічні матеріали, народні пісні, гаївки, оповідки.

Завдяки зусиллям Володимира Шухевича «Дзвінок» відіграв велику роль у вихованні української молоді в патріотичному дусі й здобув собі добру славу: «*Він виховує під зглядом національним наше найменше покоління, котре в деяких частинах нашої Вітчизни поза домівкою не має змоги стрічатися в письмі з рідним словом*», – так писав літературознавець *Василь Лукич (Володимир Левицький)*.

На педагогічній ниві вчений має ще один важливий доробок – упродовж 10 років він був редактором журналу «Учитель», що виходив у Львові починаючи з 1889 року. Цікаву і повчальну думку висловив Володимир Шухевич у редакційній статті першого номера за 1893 рік:

Титулка журналу «Дзвінок»

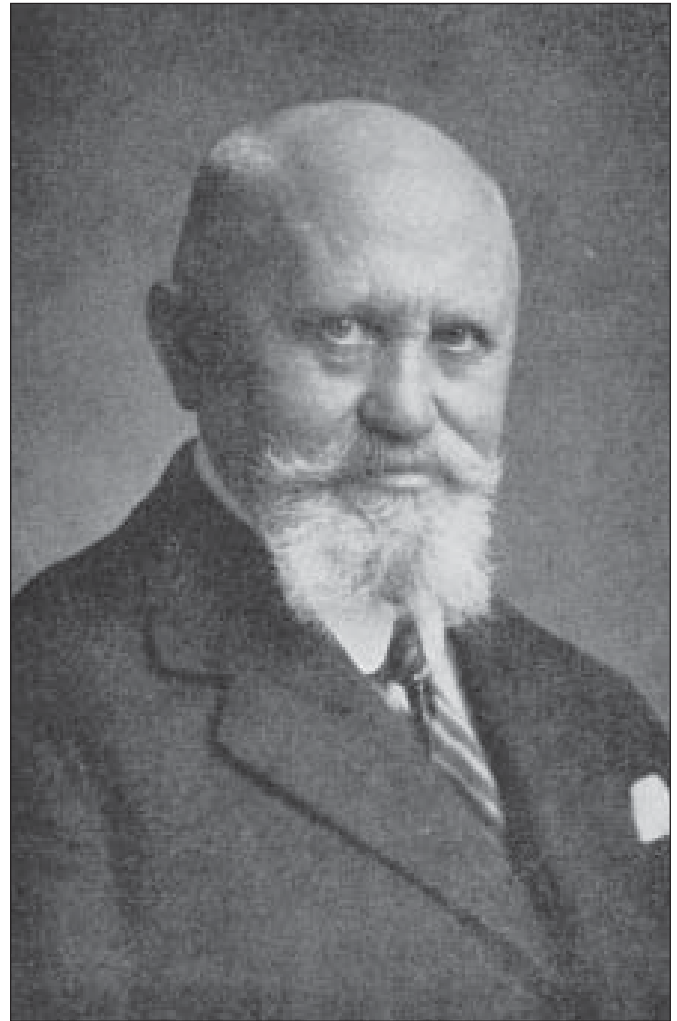
**«Який учитель – такі діти,
Які діти – такий народ!»**

«Виходячи з міркувань, що просвіта і виховання дітей, це найважливіша підойма народу, приступаємо до видання річника "Учитель", щоб дати учительству спроможність далі набувати знань, а тим самим виховати відповідно дітей, щоб з них вийшов міцний силою і духом народ».

В. Шухевич друкує прогресивних письменників, видає науково-популярні книжки та підручники, а також невеличкі оригінальні книжечки для дітей-дошкільнят. Активно співпрацює з низкою народовських часописів, таких як «Діло», «Зеркало», «Нове зеркало» та «Зоря». Багато пише і друкує сам. Залучає до видавничої справи відомих українських діячів – **Михайла Грушевського, Михайла Павлика, Івана Франка** та інших. Значною була робота Шухевича і в товаристві «Просвіта». Саме заходом «Просвіти» він видав 1881 року читанку для дітей, завдяки йому чеський етнограф **Ржегорж** 1890 року передав товариству «Просвіта» свою цінну бібліотеку. Гідна подиву його праця в Науковому товаристві ім. Шевченка, в культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда», хоровому товаристві «Боян», головою якого Шухевич був близько 10 років, «Музичному товаристві ім. Миколи Лисенка у Львові», що отримало таку назву на пропозицію Шухевича 21 квітня 1904 року. Опікувався він і розвитком українського театру. Зорганізував першу українську музичну школу.

З цього приводу Микола Лисенко написав голові Музичного товариства **Анатолію Вахнянину** такого листа: *«Прошу Вас, високодостойний пане Голово, переказати від мене загальному зборові товариства мою сердечну вдячність за високу честь, якою нагородили мене члени "Союза – співацьких та музичних товариств", найменувавши музичне товариство львівське моїм іменем. Приймаю з великою гордістю сю ознаку великої пошани до моєї музичної діяльності».*

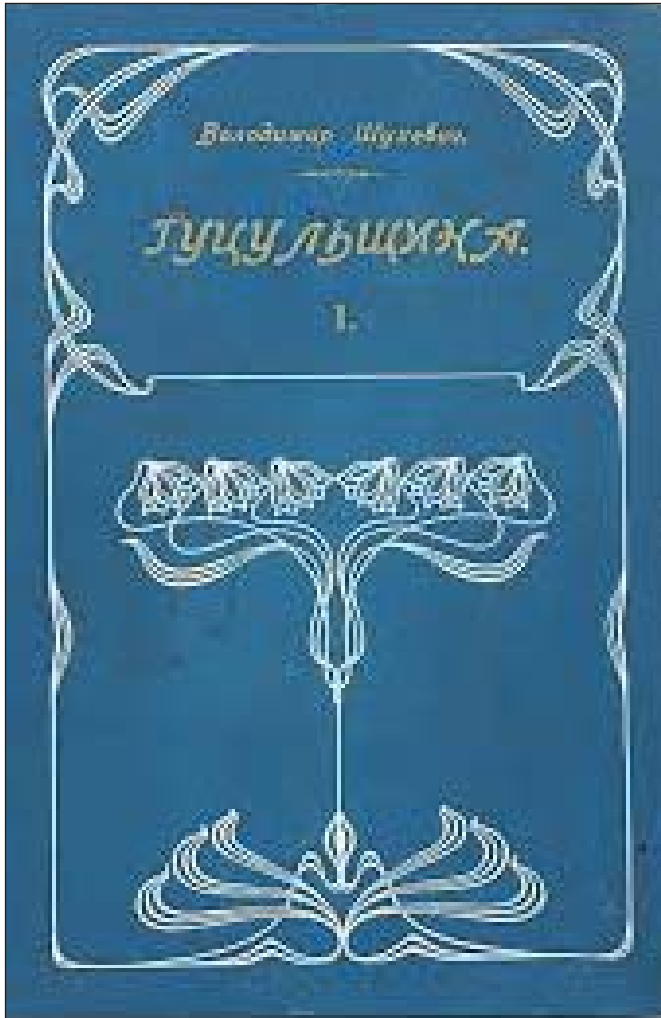
Цікаво нагадати ще й такий факт діяльності вченого в НТШ. 25 березня 1901 року Шухевич запропонував провину НТШ звернутися до міністерства освіти Австро-Угорщини з вимогою введення в польських школах викладання української мови. Пропозицію підтримав Іван Франко, зазначивши, що таку вимогу треба виставляти спільно з Українським педагогічним товариством, «Просвітою» та іншими культурно-громадськими організаціями. Цю пропозицію було прийнято одногосно.

Олександр Колеса

Титулка журналу «Учитель»

Титулka книги В. Шухевича «Гуцульщина»

У своїй багатогранній діяльності Володимир Шухевич приділяв багато уваги організації виставок, музеїв, а також дослідженням на ниві етнографії, якою займався майже 30 літ. Розпочавши дослідницьку роботу у 1874 році, він регулярно вирушав зі Львова на Гуцульщину, незважаючи (як сам говорив) «на труднощі в зборі матеріалів через відсутність доброї комунікації і віддаленість сіл». Для музею НТШ він зібрав 6 тисяч 768 етнографічних експонатів з Галичини та 2320 експонатів із Наддніпрянської України.

Він збирав гуцульський одяг, писанки, музичні інструменти, різьблення, гончарні вироби і дбав, щоби вони демонструвалися на численних виставках. Але найвагомішим результатом його багаторічних досліджень була вже згадана п'ятитомова монографія «Гуцульщина», у якій він детально описав матеріальну і духовну культуру галицьких гуцулів.

Література

1. Васюкович Г. Роман Шухевич – провідник повстанських військ. Б-ка українського підпілля. Видання закордонних частин ОУН, 1966. 95 с.
2. Арсенич П. Володимир Шухевич. Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. 88 с.
3. Професор Володимир Шухевич. Гуцульщина: Частини 1–5. Львів: Загальна друкарня, 1908.
4. Szuchiewicz Włodzimierz. Huculszczyzna. Staraniem i nakładem muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie, 1902. T. 2. 278 с.
5. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1987. 472 с.
6. Шендеровський В. Вчені України у світовій науці. Київ: ВД Простір, 2019. 976 с.

Монографію «Гуцульщина» Володимир Шухевич видав накладом Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, першу частину – 1899 року, другу – 1901-го, третю – 1902-го, четверту – 1904-го і п'яту – 1908 року.

Ця праця принесла авторові заслужену славу, мала великий успіх у тогочасному науковому світі і серед широкої громадськості, особливо на Гуцульщині. Позитивно оцінюючи цей п'ятитомник, відомий етнограф й антрополог **Федір Вовк** писав Шухевичу: «Праця Ваша – результат довголітніх студій, безперечно найкраща із наукового і артистичного погляду із усього, що було досі надруковано про Гуцулів... Ми можемо тепер бути спокійними, що усе-таки маємо докладну монографію хоч однієї з наших земель...».

І через сто років «Гуцульщина» Шухевича є неперевершеною дослідницькою працею. Вона зазнала понад півстолітніх переслідувань радянським режимом – потрапила у немилість через те, що її автор був рідним дідусем генерала УПА Романа Шухевича...

Цю книгу було перекладено польською мовою й вже 1908 року надруковано у видавництві Львівського природничо-краєзнавчого музею «Muzeum im. Dzieduszyckich» (власність спольщеної графської родини Дідушинських). У цій праці Володимир Шухевич намагався охопити всі етнографічні особливості Гуцульщини, вникнути в етнографічну глибину прастарих, містичних гуцульських вірувань, з'ясувати розвій соціальної структури «скотарської культури» Гуцульщини. Вчений підходив до проблеми розвою суспільності згідно з поглядами грецького філософа **Платона**, викладеними в його творі «Закони».

Монографією про Гуцульщину професора Шухевича користувався, зокрема, український письменник **Михайло Коцюбинський**, що побував 1905 року на Гуцульщині в родині Івана Франка, **Івана Труша**, **Володимира Гнатюка**, професора **Йосифа Роздольського** й професора Шухевича. І тоді він «під голос трембіти» написав свою гуцульську повість під назвою «Тіні забутих предків».

«Моя праця не є критичною, так як вона тільки групує зібраний матеріал не про те, що ми знаємо про людей, але те, що люд знає і що люд уміє... Мою особисту працю при сій публікації не вважаю за якусь особливу свою заслугу, а лише за довг, виплачений мною гуцульському народові за ті красоти его чудової країни та его власної вдачі, яким я тільки налюбувався», – так писав про свою книгу автор – Володимир Шухевич.

10 квітня 1915 року Володимира Шухевича не стало. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

В одному із некрологів сказано: «...Минувся нам чоловік щирого, гарячого серця, сильного чистого характеру, залізної волі й енергії, а передовсім чоловік діла, яких дуже небагато між нами, який свій активний патріотизм манифестував не фразами, а цілим рядом довершених діл в хо-сен рідного народу». ■

ОДЕРЖИМИ НАУКОЮ

17 липня 2024 року Головна астрономічна обсерваторія НАН України відзначає 80-річний ювілей від часу заснування.

Пропонуємо Вам короткий нарис про плеяду перших науковців Обсерваторії - видатних астрономів і астрофізиків, які завдяки своїй натхненій праці засновували нові напрями астрономічних досліджень

Волею долі, завдяки ініціативі та наполегливості академіка *Олександра Яковича Орлова* у далекому, ще незагоївшому рани воєнного лихоліття Києві, у 1944 році була створена у системі Академії наук Головна астрономічна обсерваторія України. До здійснення цієї мрії свого життя О.Я. Орлов йшов понад 20 років.

З часу заснування і до сьогодні в ГАО НАН України працювала та продовжує працювати плеяда самовідданих дослідників таємниць Всесвіту – від Сонця та тіл Сонячної системи до об'єктів нашої Галактики та до позагалактичних далей.

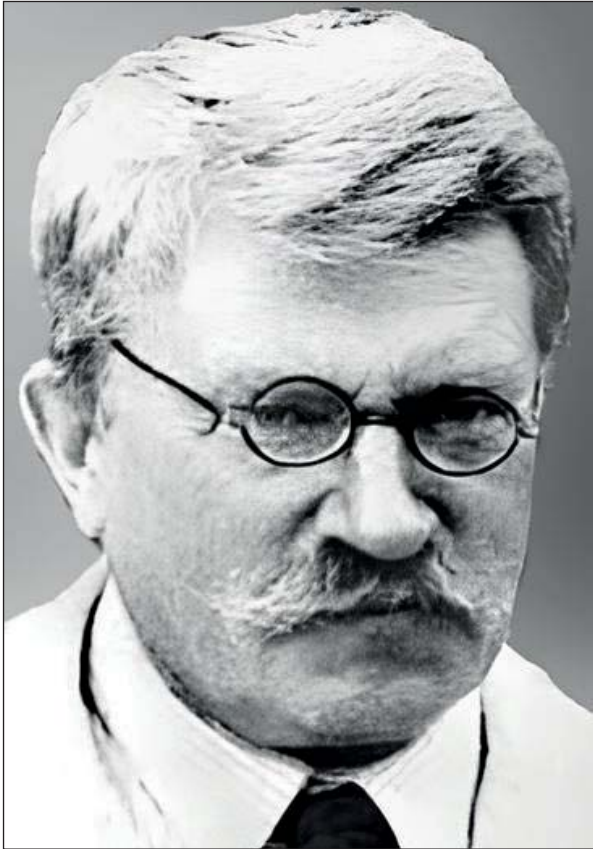
Ви читаете нарис, який коротко розповідає про тих вчених ГАО НАН України, котрі заклали основи нині відомої у всьому світі обсерваторії, хто своєю наполегливою працею в нелегких умовах післявоєнних років втілював у життя намічені високі плани служінню астрономії, буквально “*Per aspera ad astra*” (крізь тернії до зір), про тих, хто робив по суті перші кроки, а бути першими завжди важко, але й почесно, бо вони навіки залишаються на скрижалях історії. Їхні імена тепер відомі світовій астрономічній спільноті, ними названі і космічні об'єкти: кратери на Місяці та малі планети (астероїди). Відзначаючи у 2024 році 80-річний ювілей Обсерваторії, з глибокою пошаною згадуємо їх: *О.Я. Орлов, В.П. Цесевич, А.О. Яковкін, Ш.Г. Горделадзе, Є.П. Федоров, О.К. Король, І.К. Коваль, І.Г. Колчинський, І.В. Гаврилов, А.Б. Онегіна, Е.А. Гуртовенко, А.К. Юхимук, Н.М. Морженко, А.С. Харін, М.Я. Орлов, В.П. Конопльова, Л.М. Шульман, В.С. Кислюк, Б.О. Шахов, Е.Г. Яновицький, А.І. Яценко* та інші наші колеги.

А для нас, нині суцїх та прийдешніх поколінь голосіївських астрономів, життя та здобутки цих трударів з «плеяди перших» завжди будуть прикладом та заповітом гідно продовжувати розпочату ними справу! ■

Директор Головної астрономічної обсерваторії НАН України,
академік НАН України *Ярослав Яцків*.

ОРЛОВ Олександр Якович

О.Я. Орлов (06.04.1880–28.01.1954) народився 6 квітня 1880 р. у місті Смоленську. У 1902 р. закінчив Петербурзький університет і залишився при ньому для підготовки до педагогічної та наукової діяльності. У 1902–1905 рр. стажувався за кордоном: у Парижі, Лунді, Геттінгені. У 1905–1909 рр. – асистент Тартуської обсерваторії, працював у Пулковській обсерваторії, у 1909–1913 рр. був завідувачем сейсмічної станції при Тартуській обсерваторії. Організував сейсмічну станцію в Томську. Брав участь в експедиціях на Кавказ для перевірки роботи сейсмічних станцій. У 1913–1934 рр. О.Я. Орлов – директор Одеської обсерва-

торії. У 1926 р. заснував Полтавську гравіметричну обсерваторію, яку очолював протягом 1926–1934 і 1938–1951 рр. У 1926 р. він організував гравіметричну зйомку України, необхідну для розвитку її продуктивних сил. У 1938 р. працював у Державному астрономічному інституті ім. П.К. Штернберга і в Геодезичному інституті в Москві. У 1939–1941 рр. був директором Карпатської обсерваторії на горі Піп Іван. У 1944 р. заснував Головну астрономічну обсерваторію АН УРСР, яку очолював упродовж 1944–1948 та 1950–1952 років. Член-кореспондент АН СРСР (1927), академік АН УРСР (1939). Заслужений діяч науки УРСР (1951).

Його основні наукові праці присвячені астрономії і геофізиці (астрометрії, теоретичній астрономії, вивченню припливних коливань сили тяжіння та деформацій поверхні Землі, руху полюсів Землі, дослідженню комет та ін.).

Дослідження припливних деформацій Землі, які поєдналися в роботах О.Я. Орлова з вивченням руху полюсів Землі, стали основою нового наукового напрямку, який отримав назву «геодинаміка».

Незважаючи на велику завантаженість організаційною роботою, О.Я. Орлов активно займався науковою творчістю, вирішенням актуальних питань з астрономії і геофізики. Характерною рисою його роботи було те, що в своїх дослідженнях він завжди йшов новими, ще незвіданими шляхами; відкривав такі сторони явищ, які раніше ніким не були помічені і пропонував нові методи, які полегшували їх вивчення. Олександр Якович не шукав легких шляхів і ніколи не відступав від суворих потреб наукової сумлінності.

Широку популярність отримав цикл робіт тоді ще молодого вченого О.Я. Орлова, присвячений вивченню місячно-сонячним деформацій Землі за гравіметричними спостереженнями низки станцій. Міжнародне визнання отримали його «піонерські» роботи з вивчення руху полюсів Землі.

Він уперше запропонував визначення поняття середньої широти станції спостереження, розробив метод виключення змін цих середніх широт (метод Орлова), визначення початкового положення полюса середньої епохи спостережень та системи координат, віднесеної до цього полюса (система Орлова).

Панорама Обсерваторії. Київ, Голосіїв, 1959 р.

Розробив метод обчислення координат полюса за спостереженнями широти однієї обсерваторії. Організована ним Радянська служба широти обчислювала координати полюса в цій системі, що мало важливе значення для служб часу тоді, коли були порушені зв'язки з Міжнародною службою часу. О.Я. Орлов виконав роботи з дослідження тривісності земного еліпсоїда, вікового руху полюсів Землі, оцінив за визначенням місячних та півмісячних змін широт коефіцієнти головного члена нутації за схиленням. Підсумки його досліджень змін широти наведено в книзі «Служба широти» (1958).

Ідеї О.Я. Орлова щодо реорганізації Міжнародної служби широти (МСШ) були згодом розвинуті його талановитим учнем **Є.П. Федоровим**. За ініціативою Олександра Орлова була створена при Астрономічній раді АН СРСР Комісія з вивчення широт, яку він і очолив.

Крім того, вчений займався питаннями теоретичної астрономії: передбаченням появи комети Галлея, дав нові, більш зручні формули для обчислення геліоцентричних координат частинок кометного хвоста або кометних хмар. Під його керівництвом ще в Одесі було оброблено 18-річний ряд спостережень сонячних плям, у результаті чого були визначені елементи сонячного екватора і вивчені власні рухи сонячних плям по широті.

Красномовно про діяльність О.Я. Орлова сказав президент АН УРСР у 1945 р., академік **О.О. Богомолець**: «...Володіючи рідкісною наполегливістю і великим організаторським талантом, О.Я. Орлов багато зробив для розвитку астрономічних і гравіметричних досліджень на терені СРСР від Тарту до Далекого Сходу, особливо в Україні. Тут він суттєво розширив і підвищив рівень діяльності Одеської обсерваторії та заснував дві академічні обсерваторії – Полтавську гравіметричну і Головну астрономічну, які стали тепер знаменитими центрами наук про Землю і Всесвіт». О.Я. Орлов – засновник потужної наукової школи з фундаментальної астрономії і глобальної геодинаміки, представники якої працюють в Україні і за її межами.

1961 року були опубліковані «Избранные труды» О.Я. Орлова в 3-х томах. Кожен 6 років (такий період «биття» в русі полюсів Землі, які вивчав Орлов) проходять міжнародні Орловські конференції в містах, пов'язаних з діяльністю вченого. Іменем О.Я. Орлова названі кратер на Місяці і мала планета (астероїд) №2724. Меморіальні дошки О.Я. Орлову встановлено на головних будинках у ГАО НАН України і в Полтавській гравіметричній обсерваторії Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України. ■

Література:

- 3.Н. Аксентьева. Очерк жизни и творчества Александра Яковлевича Орлова. Избранные труды А.Я. Орлова. Киев, 1961, т.1, С.7–32.
- Е.П. Федоров. Александр Яковлевич Орлов: жизнь, творчество, научное наследие. Геодинамика и астрометрия. Киев.1980. С.7–24.
- А.О.Корсунь. Вірність науці – вища за честь бути академіком. Вісник НАНУ, 1999. № 6. С.34–38.
- Я. Яцків, А. Корсунь. Слово о А.Я. Орлове и Е.П. Федорове – Учителе и Ученике. Кинематика и физика небесных тел, 1999, Приложение №1 (Материалы конференции), С. 7–15.
- Я.С. Яцків, А.О. Корсунь, І.Б. Вавилова. О.Я. Орлов та його астрогеодинамічна наукова школа. Кинематика і фізика небесних тіл. 2005. т.21. №6. С. 403–413.
- А.О. Корсунь. Перший академік – астроном Української академії наук (до 130-річчя від дня народження О.Я. Орлова). Вісник НАНУ, 2010, № 4.

ГОРДЕЛАДЗЕ Шалва Георгійович

Нарис про першого вченого секретаря ГАО **Шалву Георгійовича Горделадзе** хочеться почати з розповіді про те, що в Голосіївському лісі, на терені Головної астрономічної обсерваторії, є алея чагарників (тепер більше схожа на тунель поміж височенних дерев), яку ветерани ГАО називають «алея Горделадзе». Ця алея спрямована зі сходу на захід і колись з'єднувала дві вежі, побудовані за сприяння Ш.Г. Горделадзе: подвійного довгофокусного астрографа (ПДА) і 70-см рефлектора (АЗТ-2) [1] (кругла будівля цього телескопу видніється на фото панорами ГАО 1959 р. на с. 41)..

Ш.Г. Горделадзе був серед тих, хто разом з **О.Я. Орловим** заклав перші цеглини у фундамент Головної астрономічної обсерваторії. Обсерваторія була заснована під час війни, а її становлення відбувалося в тяжкі післявоєнні роки. Якщо користуватися військовою термінологією, то слушно зауважити, що перемогу забезпечують, в першу чергу, генерали і солдати. Солдатом закінчив війну Шалва Георгійович, «солдатом» він залишився і під час будівництва ГАО. За різних обставин змінювалися директори ГАО, а Шалва Георгійович все залишався на бойовому посту протягом 16 років. Він був вченим секретарем з 1945 до 1958 р., потім два роки першим заступником директора з наукової роботи і завідувачем астрофізичного відділу (1958–1960). Саме він був ініціатором і організатором в ГАО досліджень з фотометрії і поляриметрії зір, започаткував велику багаторічну роботу з участі в плані **П.П. Паренаго** з вивчення будови Галактики. Він також ініціював роботи з фізики планет Сонячної системи. Щодо організації останніх цікаво зауважували **О. Мороженко** та **Е. Яновицький** в статті [2]: «...Що спонукало цього непересічного науковця, який ще у 30-ті роки звернув на себе увагу низкою теоретичних робіт з фізики зір та туманностей (одна з них у співавторстві з академіком **В.А. Амбарцумяном**), спрямувати свій погляд на проблему фізики планет. Можливо, на нього справили враження зустрічі з тодішніми «китами» планетознавства – академіком **М.П. Барабашовим** (Харків) та про-

фесорами **О.В. Марковим** і **В.В. Шароновим** (Ленінград) під час пленуму Астроради Академії наук СРСР, що відбувся у Києві в грудні 1954 р.» Але, можливо, це сталося ще й раніше, бо до складу Вченої ради ГАО, вперше створеної у 1949 р. за ініціативи **В.П. Цесевича** і **Ш.Г. Горделадзе**, було залучено академіка **М.П. Барабашова**, який, звісно, не міг не вплинути на вибір тематики наукових досліджень ГАО. Але дійово сприяв цій справі саме **Ш.Г. Горделадзе**.

Шлях до науки Шалви Георгійовича був досить успішним, хоч і не легким. Він народився 20 вересня 1905 р. в с. Хварбета Західної Грузії, у селянській сім'ї. Після закінчення Тбіліського університету (1929) працював у Тбіліському інституті прикладної хімії, з 1934 до 1936 р. був аспірантом Абастуманської астрономічної обсерваторії, учнем видатного астронома **В.А. Амбарцумяна**. З 1936 до 1940 р. Шалва Георгійович займав посаду вченого секретаря, старшого наукового співробітника, заступника директора з наукової роботи Абастуманської обсерваторії. Він був серед тих, хто доклав немало зусиль у будівництво цієї обсерваторії. За цю успішну участь **Ш.Г. Горделадзе** отримав подяку від Президії Грузинської філії АН СРСР (1938).

У той же час він плідно працював на науковій ниві, 1937 року його робота «Исследование некоторых вопросов, связанных с явлением вспышки» була відзначена премією Всесоюзної конкурсної комісії при Академії наук СРСР з преміювання кращих наукових робіт молодих вчених. Разом з **В.А. Амбарцумяном** він виконав роботи, присвячені проблемам темних і дифузних туманностей в Галактиці. Результати цих досліджень та їхня методика здобули високе визнання астрономічної спільноти і увійшли в усі підручники із зоряної астрономії. Енергійного, закоханого в астрономію вченого вабить ще й педагогічна робота, бажання залучити молодь до пізнання таємниць Всесвіту. Тому в 1936–1940 рр. **Ш.Г. Горделадзе** викладає в Тбіліському університеті загальну астрофізику, методи астрофізичних досліджень.

Цей потяг до педагогічної роботи він проніс через усе життя. У 1940 р. Шалву Георгійовича запрошують до Київського університету ім. Т.Г. Шевченка викладати загальну і теоретичну астрофізику, а згодом він одночасно працює в Астрономічній обсерваторії цього ж університету на посаді заступника директора з наукової роботи. Коли спалахнула Друга світова війна, Шалва Георгійович став до лав діючої армії. Спочатку участь у бойових діях виявилась недовгою. У вересні 1941 р. його частина потрапила в оточення фашистських військ, і, при спробі переходу через болото і виходу з оточення, була захоплена у полон біля с. Малі Кручі на Кіровоградщині.

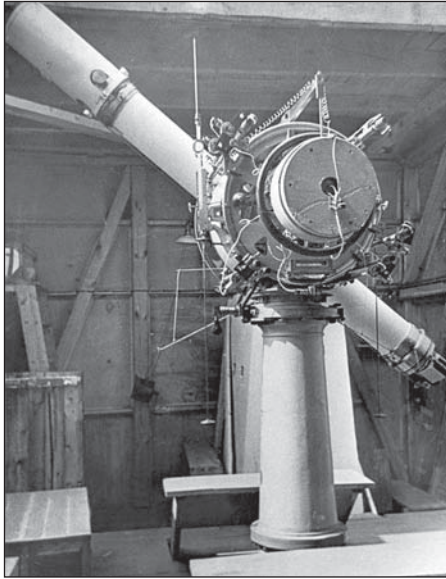
У таборі військовополонених Шалва Георгійович тяжко хворів (сипний тиф, ревматизм суглобів), а коли трохи одужав, то втік з табору за сприяння нелегальної партизансько-диверсійної організації ім. К. Є. Ворошилова. Потім разом з партизанами, до загону яких вступив, продовжував боротьбу проти фашистських загарбників на терені Кіровоградської області до возз'єднання партизанського загону з частинами Червоної армії. Ця подія відбулася 4 грудня 1943 р. біля с. Красний Кут. І ще до грудня 1944 р. солдат Горделадзе перебував у лавах діючої армії. Його участь у війні відзначена двома медалями «За бойові заслуги».

Коли стало очевидним, що перемога над фашистами неминуха, з діючої армії відкликали спеціалістів для налагодження роботи у визволених районах. Так, Шалву Георгійовича 20 грудня 1944 р. було відізвано з армії і направлено на педагогічну роботу до Київського політехнічного інституту. З цього часу він назавжди пов'язав своє життя з цим інститутом. Але й пристрасть до пізнання таємниць Всесвіту ніколи не залишала палку натуру **Ш.Г. Горделадзе**. Мабуть тому **О.Я. Орлов** вибрав його в помічники під час будівництва Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР.

1 січня 1945 р. Шалву Георгійовича призначають на посаду вченого секретаря ГАО.

Співробітники Обсерваторії, 1959 р. (Зліва направо) Перший ряд : **М.С. Теряєва**, **І.В. Гаврилов**, **Ф.Й. Лукацька**, **А.А. Гориня**, **Н.К. Загоруйко**, **А.О. Яковкін**, **Ш.Г. Горделадзе**, **В.П. Конопльова**, **О.І. Дідиченко**; другий ряд: **О.В. Кошель**, **В.В. Аврамчук**, **А.Ю. Ткаченко**, **Н.Б. Онегіна**, **Б.Д. Белорусець**, **Л.Л. Новоборська**, **Т.М. Гураник**, **А.Б. Онегіна**, **С.А. Заславська**, **Л.М. Онікієнко**, **М.І. Соляннікова**; третій ряд: **О.К. Король**, **А.С. Рахубовський**, **В.І. Ворошилов**, **А.Т. Савченко**, **Г.Л. Федорченко**, **О.В. Мороженко**, **Л.Н. Яворська** (Колесник), **І.Д. Зосимович**, **Г.В. Мороз**, **М.М. Миронова**, **Є.М. Середа**, **К.Т. Скорик**; четвертий ряд: **К.Ю. Скорик**, **С.П. Майор**, **Є.Т. Савченко**, **А.В. Болбочану**, **О.О. Рубашевський**, **А.С. Харін**, **М.С. Федчун**, **К.Г. Марков**

Перший інструмент ГАО: вертикальний круг Ваншаффа

Він завзято, разом з Орловим, береться за реалізацію планів будівництва ГАО. Ось яку характеристику дає йому сам **О.Я. Орлов**: «Під час виконання обов'язків вченого секретаря Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР Ш. Г. Горделадзе виявив старання і сумління. За дорученням Президії АН УРСР в 1946 р. брав участь у складанні планового завдання щодо будівництва Обсерваторії як Голова комісії Президії. Крім того, він склав коротку технологію спеціальних будівель і споруд обсерваторії та проектне завдання щодо їхнього електрозабезпечення.

Він виконав велику роботу в 1946 р. щодо прийняття і доставки наукового устаткування, ця робота була відзначена і премійована Президією АН УРСР».

А в річному звіті за 1949 р. відмічено, що під керівництвом Ш.Г. Горделадзе здійснені роботи зі встановлення подвійного довгофокусного астрографа.

Одночасно з організаційною роботою вчений проводить і наукові дослідження. У 1947 р. він розробив метод визначення маси оболонки Нових зір, який отримав високу оцінку В.А. Амбарцумяна; як завідувач відділу астрофізики керував великою роботою з вивчення структури Галактики. Під його керівництвом група співробітників (**В.І. Ворошилов, Л.М. Колесник, Ф.Й. Лукацька, Г.Л. Федорченко**) виконували роботи з фотометричних і колориметричних досліджень, згідно з планом П. П. Паренаго комплексного вивчення Молочного Шляху. Мета роботи: дослідження міжзоряного поглинання і особливостей просторового розподілу пилової речовини і зір різних спектральних типів для вивчення положення і структури спіральних рукавів Галактики. Необхідний матеріал спостережень отримувався на дво- і трикамерному телескопах ГАО. Ми вже відмічали, що планетні дослідження в ГАО були теж започатковані Ш. Г. Горделадзе, який турбувався про підготовку молодих кадрів відповідних спеціальностей. Так, у 1958 р. до аспірантури ГАО була прийнята **М.М. Миронова**, про наукове керівництво її роботою він домовився з М.П. Барабашовим. У 1959 р. до ГАО було прийнято двох випускників Київського університету ім. Т.Г. Шевченка: **В.В. Аврамчука** та **О.В. Мороженка**, і Шалва Георгійович благословив їх на дослідження в галузі фізики планет.

У 1960 р. Ш.Г. Горделадзе залишає роботу в ГАО, бо перед ним постала дилема: або робота в ГАО, або викладання в Політехнічному інституті. Це було зумовлено тим, що вийшла Постанова Ради Міністрів СРСР про заборону роботи за сумісництвом. Переважив потяг до постійного спілкування з молоддю, і Шалва Георгійович вибрав педагогічну роботу.

Він пропрацював в ГАО 16 років, і, після переходу у 1960 р. повністю на роботу в Київський політехнічний інститут, не поривав зв'язків з ГАО, залишався членом її Вченої ради; підтримував постійні контакти зі своїми учнями до останніх днів життя; продовжував наукові дослідження з астрономії.

У 1962 р., разом зі своїми учнями і колегами, він опублікував «Каталог фотографічних, фотовизуальних і фотокрасних величин 22 000 звезд», який було визнано одним з найточніших каталогів такого типу (автори: **В.І. Ворошилов, Ш.Г. Горделадзе, Л.М. Колесник, Ф.Й. Лукацька, Г.Л. Федорченко, Е.С. Хейло**).

У 1963 р. Ш.Г. Горделадзе захистив дисертацію «Исследование некоторых характеристик звезд и диффузной материи» на здобуття вченого ступеня доктора фізико-математичних наук. Захист відбувся в Об'єднаній вченій раді Інститутів математики, кібернетики і Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР. Від 1963 р. він професор кафедри математичної фізики, від 1968 р. – завідувач цієї кафедри.

1965 року за ініціативи Шалви Георгійовича почалося співробітництво ГАО з Абастуманською обсерваторією в напрямі дослідження будови Галактики, яке тривало майже чверть століття (до 1988 р.). Мабуть, характеристика Шалви Георгійовича буде неповною, якщо не згадати, що за характером він був дуже доброзичливою і щедрою людиною. Також він був чудовим популяризатором науки про Всесвіт. До його 120 наукових праць можна додати численні науково-популярні видання, а книжка «Планета Нептун» отримала особливо схвальні відгуки.

З перших років існування ГАО Ш.Г. Горделадзе сприяв її «наближенню»: він активно приймав участь в організації і проведенні в Києві у 1949 р. IX Пленуму Комісії з вивчення змінних зір Астроради АН СРСР. В цьому ж році, за ініціативи ГАО, була проведена конференція викладачів з астрономії вузів України; у 1950 і 1952 роках були проведені наради українських астрономів.

У 1954 р. відбувся Пленум Астроради АН СРСР, який схвалив напрям наукових досліджень ГАО. У 1958 р. ГАО брала участь в організації XIV Всесоюзної Астрометричної конференції. Ш.Г. Горделадзе був секретарем редколегії журналу «Известия ГАО АН УССР», перший номер якого вийшов у 1953 р.

В історії ГАО назавжди залишиться ім'я її першого вченого секретаря Ш. Г. Горделадзе, вірного помічника засновника обсерваторії О.Я. Орлова в нелегкій справі побудови ГАО. Віриться, що прийдешні покоління науковців ГАО збережуть «алею Горделадзе», яка є ровесницею обсерваторії. ■

Література

1. Корсунь А.О., Яцків Я.С. Страницы истории создания и становления ГАО НАН Украины. 50 років Головної астрономічної обсерваторії. Київ, 1994. С. 7–81.
2. Мороженко О.В., Яновицький Е. Г. Дослідження з фізики планет та малих тіл Сонячної системи. Там само. С. 135–163.

ЦЕСЕВИЧ Володимир Платонович

В.П. Цесевич (11.10.1907– 28.10.1983) народився у місті Києві. 1927 р.оку закінчив Ленінградський університет, згодом – аспірантуру під керівництвом *Г.А. Тихова*. До 1933 р. працював в обсерваторії Ленінградського університету. Один із засновників обсерваторії в Душенбе (нині Інститут астрофізики НАН Таджикистану), де в 1933–1937 роках був директором. Після повернення в Ленінград у 1937 р. працював професором Педагогічного інституту і співробітником Астрономічного інституту АН СРСР. Переживши з родиною блокадну зиму, у 1942 році переїхав у Душанбе, де працював професором евакуйованого Одеського інституту консервної промисловості. Захистив докторську дисертацію у 1944 р. , і від 1944 р. – професор, завідувач кафедри астрономії Одеського університету і директор Одеської обсерваторії. У 1948–1950 рр. Володимир Цесевич був також директором Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР. У 1948 р. був обраний член-кореспондентом АН УРСР.

На посаді директора ГАО В.П. Цесевич, втілюючи в життя план засновника ГАО О.Я. Орлова, сприяв розвитку астрометричних спостережень згідно з програмою великої кооперативної роботи зі створення Каталогу слабких зір. Крім того, переймався започаткуванням астрофізичних досліджень в ГАО, підготувавши для цього низку кваліфікованих кадрів в Одеському університеті. За ініціатииви В.П. Цесевича в ГАО у 1949 р. була створена Вчена рада; започаткована видавнича діяльність: план видань включав журнал «Известия ГАО АН УССР», монографії, «Короткий астрономічний календар». І хоча основна робота В.П. Цесевича проходила в Одеській обсерваторії, він ніколи не поривав зв'язків з ГАО. Володимир Платонович організував в Одеській обсерваторії майстерні з виготовлення астрофізичних інструментів, яку жартома називав «*фірма Цейссевич*». Ця фірма виготовила понад 19 інструментів для різних обсерваторій. Пізніше у співпраці з харківськими радіоастрономами, насамперед з *С.Я. Брауде* і

А.В. Менем був організатором створення в с. Маяки (біля Одеси) радіотелескопа УРАН-4.

Основні наукові роботи В.П. Цесевича присвячені вивченню змінних зір. Засновник потужної наукової школи дослідників змінних зір.

Астрономічна спільнота називала Цесевича «*поетом зоряного неба*». Він був завзятим спостерігачем: виконав близько 2000 тис. спостережень, вивчив близько 500 змінних зір різних типів, опублікував понад 600 наукових статей та монографій. Склотека за кількістю негативів цих зір посіла третє місце в світі після колекцій Гарвардської та Зоннеберзької обсерваторій.

Значну увагу В.П. Цесевич приділяв дослідженню затемнювальних змінних зір і розробці теорії визначення їхніх орбіт. Він розрахував та опублікував точні таблиці спеціальних функцій для визначення кривих блиску при різних фазах затемнень для цих зір, які знайшли широке використання. Ця робота була виконана за дорученням Міжнародного астрономічного союзу. Під його керівництвом була опублікована важлива колективна монографія про затемнювані зорі. Велика заслуга вченого в справі підготовки і публікації пошукових карт змінних зір. Головним результатом картографічної діяльності Цесевича став Атлас 4512 змінних зір.

В.П. Цесевич першим почав спостерігати зміни блиску штучних супутників Землі і звернув увагу на можливість використання цих спостережень для вивчення верхніх шарів атмосфери.

В.П. Цесевич – багатогранний учений, який працював і у суміжних галузях астрономії: під його керівництвом в Одеській обсерваторії були організовані радіолокаційні спостереження метеорів, фотометричні спостереження штучних супутників Землі; була розроблена теорія визначення їх орієнтації на орбіті.

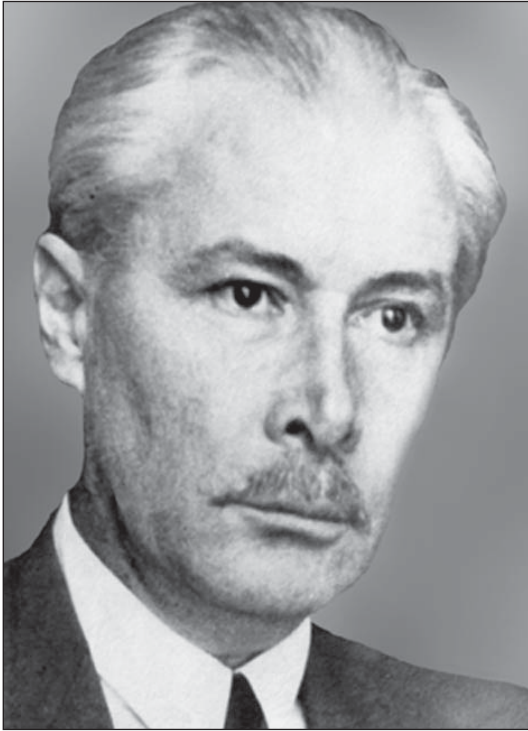
Він був талановитим педагогом і популяризатором астрономії. Широкою популярністю користуються його науково-популярні книги, зокрема, «Переменные звезды и их значение для изучения Вселенной» (1949 г.), «Звезды типа RR Лиры» (1966 г.), «Переменные звезды и их наблюдения» (1980 г.) та ін., а також керівництво з організації і проведення любительських спостережень «Что и как наблюдать на небе?» (6-т видання, 1984 р.). На його честь названо малу планету (астероїд) № 2498. ■

Підготовка до спостережень ШСЗ — керівник О.К. Король

Література

1. Н.Н. Самусь. Незабываемый В.П. Цесевич.//Страницы истории астрономии в Одессе. Сб. Ч.1 Одесса, 1994. С. 90-97.
2. А.О. Корсунь. Поет зоряного неба. Плеяда перших. Київ. Академперіодика. 2004. С. 67–74.

ЯКОВКІН Авенір Олександрович

А.О. Яковкін (21.05.1887–18.11.1974) народився 21 травня 1887 р. у Благовіщенському заводі (колишня Уфимська губернія). У 1910 р. закінчив Казанський університет. У 1910–1937 рр. працював в Обсерваторії ім. В.П. Енгельгардта (з 1927 р. – директор). Одночасно в 1916–1937 рр. викладав у Казанському університеті (з 1926 – професор). У 1927–1945 рр. очолював кафедру астрономії Уральського університету (в 1939–1943 рр. – декан фізико-математичного факультету). У 1945–1951 рр. працював у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка (професор, керівник відділу обсерваторії університету). У 1951–1967 рр. – у Головній астрономічній обсерваторії АН УРСР (у 1952–1959 рр. – директор). Член-кореспондент АН УРСР (1951 р.).

Основні наукові праці А.О. Яковкіна присвячені вивченню обертання Місяця та його фігури. У 1915–1931 рр. виконав багато спостережень на геліометрі Обсерваторії ім. В.П. Енгельгардта, обробка яких дала йому можливість отримати покращені оцінки параметрів фізичної лібрації Місяця. Встановив залежність місячного радіуса від оптичної лібрації по широті (ефект Яковкіна) та запропонував для пояснення цієї залежності різні моделі фігури Місяця. Займався також деякими проблемами теоретичної астрономії.

Автор оригінальних приладів та їх застосування для розв'язання різних астрономічних задач, зокрема, механічної машини для обчислення моментів покриття зір Місяцем.

Діяльність А.О. Яковкіна на посту директора Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР була досить плідною. Він не тільки відіграв суттєву роль у підйомі рівня наукових досліджень з астрометрії, але й розгорнув роботу з нових напрямів, зокрема, з вивчення фігури Місяця, гіпсометрії місячної поверхні та ін. З незмінною енергією учений продовжував свої наукові дослідження: побудував декілька моделей фігури місячного диска, розробив принципово новий метод визначення параметрів фізичної

лібрації Місяця зі спостережень позиційних кутів місячних кратерів. Враховуючи, що на фотографії краї Місяця не піддаються строгій апроксимації,

А.О. Яковкін висунув ідею так званої перехідної точки. Роль такого репера, на думку О.Я. Яковкіна, могла б виконувати точка, яка б збігалася з кінцем вектора, побудованого при кратері Мьостінг А. З цією точкою він планував пов'язати координатну систему, до якої надалі відносити вимірювання точок краю.

Передбачаючи можливість освоєння Місяця людиною, А.О. Яковкін обмірковував наслідки цього кроку для вирішення проблем астрометрії і склав перший в світовій літературі збірник астрономічних ефемерид для спостережень з поверхні Місяця. Він запропонував конструкцію автоматичного теодоліта для проведення польових спостережень на Місяці.

Будучи директором ГАО, А.О. Яковкін приділяв велику увагу розбудові обсерваторії. За його ініціативи були побудовані нові павільйони та будівлі, суттєво збільшилося лабораторне оснащення обсерваторії. Завдяки піклуванню А.О. Яковкіна до штату ГАО вперше було зараховано багато молодих учених.

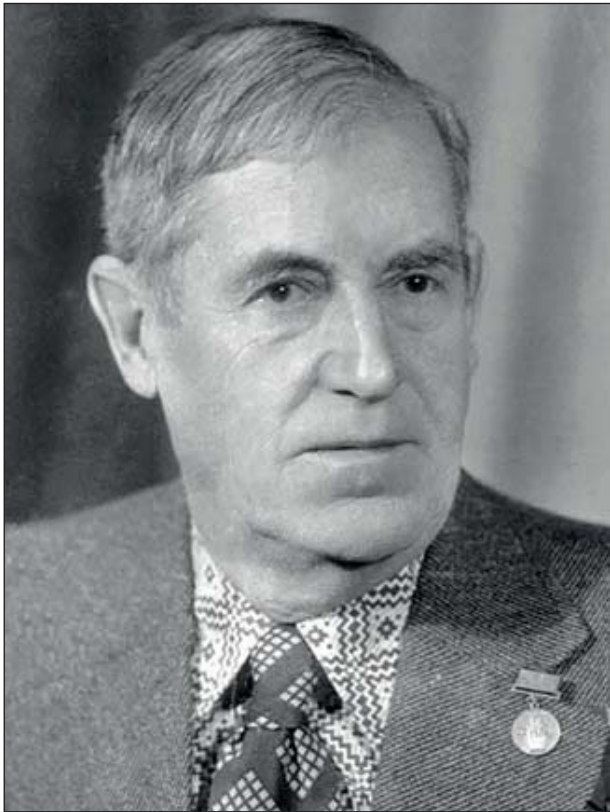
А.О. Яковкін та Л.М. Кізюн (Мізь)
під час підготовки першого місячного щорічника

Основні результати досліджень А.О. Яковкіна викладені в його монографіях: «Постоянные физической либрации Луны, выведенные из наблюдений в 1910–1915 гг.» (1928), «Вращение и фигура Луны» ч. 1–2 (1939, 1945), «Формулы и эфемериды для полевых наблюдений на Луне» (1964). Авенір Олександрович заснував наукову школу з фундаментальної астрономії та селенодезії, гідними продовжувачами якої стали *Д.П. Дума* (астрометрія), *І.В. Гаврилов* і *В.С. Кислюк* (дослідження Місяця) та їхні учні.

За рішенням Міжнародного астрономічного союзу в 1977 р. один із кратерів на Місяці названо іменем Яковкіна. На головному корпусі ГАО НАН України встановлено меморіальну дошку вченому. ■

Література

1. П. Дума. Жизнь и деятельность Авенира Александровича Яковкина. Селенодезия и динамика Луны. Киев. Наукова думка, 1990. с.4–7.
2. А.О. Корсунь. Багатогранність таланту. (А.О.Яковкін).// У кн. Плеяда перших. Київ; Академперіодика. 2004. – С. 88–100.

ФЕДОРОВ Євген Павлович

Є.П. Федоров (26.06.1909–08.11.1986) народився в Іркутську. 1937 року закінчив Іркутський університет. Упродовж 1939—1941 рр. працював асистентом, старшим викладачем, директором обсерваторії Іркутського університету. Тут, в Іркутську, і відбулася зустріч Є.П. Федорова з **О.Я. Орловим**, який приїздив до Сибіру для вибору місця для широтної станції. Ця зустріч була знаковою для Євгена Павловича і надалі визначила його наукову кар'єру, хоча Друга світова війна на деякий час внесла свої корективи. З 1941 по 1944 рр. Є.П. Федоров — учасник Другої світової війни. З 1944 по 1947 рр. — аспірант ГАО АН СРСР у Пулкові під керівництвом О.Я. Орлова, а впродовж 1947—1959 рр. — старший науковий співробітник, учений секретар Полтавської гравіметричної обсерваторії АН УРСР. Захистив кандидатську (1947) і докторську (1958) дисертації. Від 1959 р. працював у ГАО АН УРСР (з 1959 по 1973 рр. — директор, з 1973 по 1979 рр. — завідувач відділу фундаментальної астрометрії, з 1979 р. — науковий консультант). З 1961 р. Є.П. Федоров — член-кореспондент АН УРСР, а з 1969 р. — академік АН УРСР. Упродовж 1955—1961 рр. — президент Комісії №19 «Обертання Землі» Міжнародного астрономічного союзу (МАС). Лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1983).

Основні наукові праці Є.П. Федорова присвячені астрометрії, теоретичним і практичним питанням вивчення обертання Землі. Він виконав ґрунтовний аналіз робіт з вивчення внутрішньої будови Землі методами астрономії і гравіметрії та запропонував їх подальший розвиток.

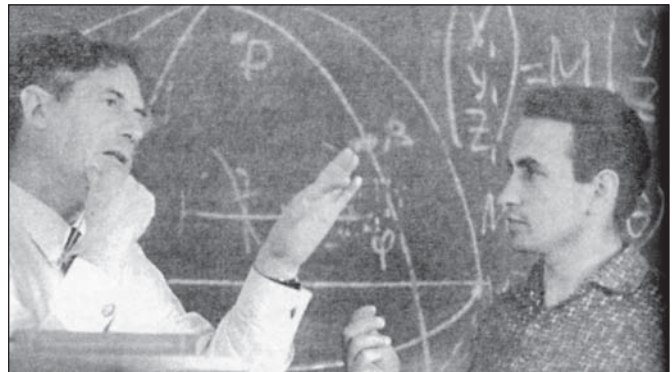
Незалежно від відомого вченого-геофізика **Г. Джеффріса** Є.П. Федоров дійшов висновку, що при розгляді обертального руху Землі потрібно враховувати не тільки дію зовнішніх збурюючих сил, але й сили взаємодії оболонки і ядра. Теоретичні і спостережні аспекти проблеми визначення руху полюсів Землі в його роботах органічно взає-

мопов'язані. У 1951 р. він запропонував нову програму широтних спостережень, яка отримала назву «полтавська», і широко використовувалася Радянською службою широти.

Широке визнання Є.П. Федорову приніс цикл робіт з визначення коефіцієнтів головних і півмісячних членів нутації в нахилі і довготі із спостережень за зміною широт і їх порівняння з теоретичними значеннями, обчисленими на основі розробленої ним теорії обертання Землі як абсолютно пружного тіла. Результати цих досліджень стали основою докторської дисертації вченого та викладені в його монографії «Нутация и вынужденное движение полюсов Земли по данным широтных наблюдений» (1958). Ця монографія була перекладена англійською мовою і високо оцінена астрономічною спільнотою. Директор Міжнародного центру земних припливів **П. Мелькіор** писав про Є.П. Федорова: «... Вчений об'єднує в собі пізнання ерудованого теоретика небесної механіки з властивостями вмілого експериментатора при аналізі умов спостереження і інструментальних похибок. Ця рідкісна і виключна властивість визначає високий клас астронома.»

Є.П. Федоров активно сприяв удосконаленню роботи Міжнародної служби широти (МСШ). За його ініціативи ця служба згідно з рішенням Симпозіуму «Майбутнє міжнародної служби широти» (Гельсінкі, 1960 р.) була реорганізована у Міжнародну службу руху полюса. У 1970-х роках у методах і засобах вивчення обертання Землі настав якісно новий етап. Стало очевидним, що нові засоби спостережень (лазерна локація Місяця і ШСЗ, радіо-нтерферометрія з наддовгою базою) дозволяють оперативніше і точніше отримувати дані про обертання Землі.

Є.П. Федоров, як член експертної комісії МАС, брав активну участь у підготовці нової Міжнародної служби обертання Землі. У ці ж роки він активно займався питаннями завдання і побудови координатних систем в астрономії. Учений запропонував загальний підхід до визначення орієнтації координатних систем у космічному просторі, розглянув можливості побудови таких систем в астрономії, які не залежать від поступально-орбітального руху Землі.

Є.П. Федоров і Я.С. Яцків під час семінару

Ці роботи відрізнялися ретельністю формулювання, глибоким розумінням основ астрометрії і тих революційних змін, які відбуваються у зв'язку із запровадженням принципово нових методів вимірювання. Ідеї Є.П. Федорова з побудови координатних систем були реалізовані при розробці теорії і побудови систем координат (метод дуг), які спиралися на віддалені радіоджерела випромінювання.

Наукова спадщина Є.П.Федорова велика і вагома, його внесок в науку був достойно оцінений сучасниками. Відома українська школа з фундаментальної астрометрії та глобальної геодинаміки отримала назву «школи Орлова-Федорова». Очолюючи ГАО, Є.П. Федоров суттєво сприяв розвитку досліджень з різних напрямів астрофізики. Також активізувалась видавнича та міжнародна діяльність. Саме за часів Є.П. Федорова ГАО впевнено вийшла на міжнародну арену.

Гідне продовження і втілення нових ідей наукової школи академіків О.Я. Орлова і Є.П. Федорова здобуло в роботах **Я.С. Яцківа** і його учнів. У 2000 році за розробку теорії нутації вісі обертання Землі Ярослав Степанович Яцків у складі міжнародного колективу отримав премію Євросоюзу імені Рене Декарта.

У 2000 р. Президія Національної академії наук України заснувала Премію ім. Є.П. Федорова за видатні досягнення в галузі астрономії. Мала планета (астероїд) №7628 названа «Євген Федоров».. ■

Література

1. Евгений Павлович Федоров. Библиография ученых Украинской ССР. Киев. Наукова думка. 1989. 47 с.
2. А.А. Корсунь. Е.П. Федоров и его научная школа// Историко-астрономические исследования. Москва, 1989. С. 327–341.
3. A. Korsun. E.Fedorov as President of IAU Commission №19 during period of reorganization of ILS. Proc. IAU Colloquium 178. Calgiary, Italy. 1998. С. 150–154.

ОНЕГІНА Августа Борисівна

А.Б. Онегіна (12.02.1926–21.09.2001) народилася 12 лютого 1926 р. у місті Саратові. У 1949 р. закінчила астрономічне відділення математико-механічного факультету Ленінградського університету, а в 1952 р. – аспірантур при цьому ж університеті і захистила кандидатську дисертацію на тему: “Дослідження власних рухів поблизу десяти яскравих зір” (1952 р.). З цього ж року почала працювати в Головній астрономічній обсерваторії АН УРСР (ГАО) спочатку молодшим науковим співробітником, а з травня

1960 р. – старшим науковим співробітником відділу фотографічної астрометрії. З листопада 1960 по грудень 1962 року. А.Б. Онегіна була ученим секретарем ГАО.

Основні наукові праці А.Б. Онегіної стосуються визначення точних положень тіл Сонячної системи і власних рухів зір за даними фотографічних спостережень. Під її керівництвом і при безпосередній участі отримано значну кількість спостережень зір, великих і малих планет на телескопах ГАО. У процесі виконання цих спостережень Августа Борисівна вирішила багато методичних питань, пов’язаних з отриманням фотографій слабких об’єктів поблизу яскравих, враховуючи ефект фази тощо. Багато уваги А.Б. Онегіна приділила новим методам обробки астрофотографій, зокрема використанню інструментальної діафрагми перед об’єктивом для отримання фотографій супутників Марса.

Її активність і майстерність як спостерігача, вдумливого і наполегливого інтерпретатора одержаного матеріалу здобули їй славу одного з найдосвідчених спеціалістів у СРСР з фотографічної астрометрії. Августу Борисівну неодноразово обирали членом різних комісій і робочих груп Астрономічної ради АН СРСР, вона була членом Міжнародного астрономічного союзу (МАС) і брала активну участь у роботах багатьох Генеральних асамблей МАС.

Свій багатий досвід спостерігача, а також досвід обробки спостережень А.Б. Онегіна узагальнила в монографії «Определение положений больших планет фотографическим методом» (1981).

Вона разом з **І.Г. Колчинським** та **І.В. Гавриловим** була ініціатором програми «Фотографічний огляд неба» (ФОН) і виконання її однотипними інструментами. За даними вимірювань платівок програми «ФОН – Голосіївське перекриття північного неба» було створено каталог «ФОНАК», який містить положення власних рухів і фото-метричні величини 2004701 зір. Цей каталог вміщено в Страсбурзькому міжнародному центрі астрономічних даних. На сьогодні колекція астронегативів програми ФОН оцифрована (ФОН-Київ) та об’єднана з оцифрованими колекціями вчипрненаймів ФОН-Душанбе (Інститут астрофізики НАН Таджикистану) і ФОН-Кітаб (Астрономічний інститут імені Улугбека АН Узбекистану) та є частиною Української віртуальної обсерваторії.

Августа Борисівна Онегіна брала активну участь у громадському житті ГАО: була головою багатьох первинних організацій в ГАО, редактором газети ГАО “Телескоп” тощо. Життєрадісна, оптимістична вона завжди була у добром гуморі і намагалася загітувати співробітників ГАО до здорового способу життя: загартовувати свій організм за системою йогів.

Добре знала і любила класичну музику, літературу, поезію та живопис. Серед філософських вчень А.Б. Онегіна віддавала перевагу східним, особливо поглядам **Реріхів**. Вже перебуваючи на пенсії, Августа Борисівна взяла участь у роботі 19-ї Генеральної асамблеї МАС, яка проходила в м. Делі (Індія) у 1985 р. і звичайно не могла не відвідати маєток Реріхів у Гімалаях. ■

Література

- А.О. Корсунь. Активна і оригінальна в житті і в астрономії. Августа Борисівна Онегіна. Пляда перших. Київ. Академперіодика. 2004. С. 117–128.

ГУРТОВЕНКО Ернест Андрійович

Е.А. Гуртовенко (10.12.1928—20.01.1994) відомий вчений, професор, доктор фізико-математичних наук, засновник Київської школи з дослідження сонячної фотосфери. Народився у селі Баштечки Черкаської області. 1952 року закінчив Київський університет ім. Т.Г. Шевченка. Упродовж 1952—1954 рр. навчався в аспірантурі ГАО під керівництвом *А.О. Яковкіна*. Захистив кандидатську (1956) і докторську (1975) дисертації. Засновник і керівник відділу фізики Сонця Головної астрономічної обсерваторії АН УРСР (1958-1983 рр.). *Е.А. Гуртовенко* був головою проблемно-тематичної групи «Радіація і будова Сонця» та секції «Сонце» Астрономічної Ради АН СРСР; членом оргкомітетів Комісій № 10 «Сонячна активність» та № 12 «Випромінювання і будова сонячної атмосфери» Міжнародного астрономічного союзу (МАС).

З 1983 р. *Е.А. Гуртовенко* – головний співробітник відділу фізики Сонця ГАО АН УРСР. Протягом 1983-1989 рр. він за сумісництвом очолював кафедру астрономії Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. У 1994 р. *Е.А. Гуртовенко* раптово пішов з життя, сповнений планів майбутніх досліджень. 2003 року у складі авторського колективу *Е.А. Гуртовенка* (посмертно) було удостоєно звання лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки за цикл робіт «Розробка теоретичних основ та унікальної спостережної бази в Голосієві та на піку Терскол для досліджень Сонця та тіл Сонячної системи».

Ернест Андрійович – автор 110 наукових праць і трьох монографій. Крім наукової діяльності, він захоплювався подорожами, поезією; писав вірші. Після його смерті були видані «Поезії *Е.А. Гуртовенка*».

Перші роботи *Е.А. Гуртовенка* з фізики Сонця були пов'язані з організацією і проведенням спостережень на фотосферно-хромосферному телескопі. Він ініціював переобладнання встановленого в ГАО малого сонячного те-

лескопа і разом з невеликим колективом співробітників розпочав спектральні дослідження протуберанців та сплахів на Сонці (1957—1959 рр.).

Е.А. Гуртовенко координував здійснення монтажу та модернізацію горизонтального сонячного телескопа АЦУ-5 з монохроматором подвійної дифракції — одного з небагатьох у світі приладів такого типу з роздільною здатністю ~500 000 у видимій ділянці спектра (1965—1967 рр.). Дослідження динаміки та структури фотосфери Сонця, виконані *Е.А. Гуртовенком* та його учнями на телескопі АЦУ-5 здобули широке визнання серед астрономічної спільноти. Вищезазначені дослідження стали основою його докторської дисертації.

Під керівництвом і за участі *Е.А. Гуртовенка* введено в дію великий горизонтальний сонячний телескоп АЦУ-26 на піку Терскол.

Він обґрунтував концепцію глибини формування спектральних ліній поглинання (1971 р.) та загального поля швидкостей (1984), очолював багаторічну працю відділу зі створення спектрофотометричної моделі випромінювання Сонця в абсолютних енергетичних одиницях (1988 р.), був ініціатором позаатмосферних геліосейсмологічних досліджень Сонця (космічний проект КОРОНАС-ДИФОС, 1994 р.). Ернест Андрійович розробив (разом з *Р.І. Костиком*) метод побудови самоузгоджених систем сонячних сил осциляторів спектральних ліній, які широко використовуються в астрофізиці. Ця робота була відзначена у 1990 р. Премією НАН України ім. М.П. Барабашова.

Горизонтальний сонячний телескоп АЦУ-5 імені Ернеста Гуртовенка

Завдяки *Е.А. Гуртовенку* відділ фізики Сонця отримав міжнародне визнання, встановив плідне співробітництво з Утрехтським астрономічним інститутом та Інститутом астрономії на Канарських островах. Про міжнародний авторитет ученого свідчить, зокрема, і те, що він входив до складу наукових комітетів багатьох симпозіумів і колоквіумів МАС. У 1989 р. у Києві відбувся Симпозіум № 13 МАС, головою оргкомітету якого був *Е.А. Гуртовенко*.

Е.А. Гуртовенко – засновник відомої наукової школи голосієвських дослідників з фізики Сонця. Серед його учнів є кандидати та доктори наук, член-кореспонденти НАН України *Н.Г. Шукіна*. Іменем *Е.А. Гуртовенка* названо в ГАО горизонтальний сонячний телескоп АЦУ-5. ■

Література

А.О. Корсунь. Обранець небес - вчений, поет і філософ.// Пляда перших. Київ. Академперіодика. 2004. С. 101-116.

**МОРОЖЕНКО (СЕМЕНОВА)
Ніна Миколаївна**

Н.М. Мороженко (Семенова) (13.03.1928–10.07.2009) народилася у селі Благодарне (Ставропольський край, Росія). 1950 року закінчила Ленінградський університет, а 1956 року аспірантуру Ленінградського педінституту. Упродовж 1958–1988 рр. працювала в Головній астрономічній обсерваторії АН УРСР (ГАО). З 1962 по 1968 рр. була ученим секретарем ГАО.

У 1985 р. захистила докторську дисертацію «Структура и состояние плазмы спокойных протуберанцев».

Коло її наукових інтересів — дослідження з фізики Сонця, а саме, вивчення спокійних протуберанців з урахуванням їхньої неоднорідної структури. Вона вперше показала, що концепцію однорідного протуберанця можна застосовувати лише для слабких такого типу об'єктів. Для пояснення спектральних особливостей протуберанців уперше в розрахунках застосувала теорію переносу в лініях і континуумі зі змінною функцією джерела.

Н.М. Мороженко побудовано структурно-неоднорідну модель сонячного протуберанця. Це стало початком досліджень спокійних протуберанців із урахуванням їхньої структури. Наукові праці Н.М. Мороженко випередили світовий рівень досліджень в цьому напрямі науки. 1984 р. вона пояснила різноманітність форм спектральних ліній різних хімічних елементів протуберанців змінами густини їх речовини і ступеня волокнистості.

Є автором 56 наукових праць, у тому числі монографії «Спектро-фотометрические исследования спокойных солнечных протуберанцев» (1984). Н.М. Мороженко — член Міжнародного астрономічного союзу (МАС). ■

Література

У кн. «Основні наукові здобутки Головної астрономічної обсерваторії НАН України 1944=2008 рр.» Київ. ВАІТЕ. 2009. С. 51–52.

ОРЛОВ Михайло Якович

М.Я. Орлов (31.08.1930–11.07.2004) народився у місті Очаків на Миколаївщині. У 1948 р. вступив до Одеського університету імені І.І. Мечникова, який з відзнакою закінчив у 1953 р., здобувши спеціальність «Астрономія», але роботу за фахом одержав лише в 1960 р. в ГАО АН УРСР. Свій творчий шлях в ГАО Михайло Якович розпочав з посади старшого лаборанта. З червня цього ж року він — інженер, з 1962 р. — молодший, з 1972 р. — старший, а з 1986 р. — провідний науковий співробітник.

Його наукові інтереси стосувалися астроспектроскопії, вивчення нестаціонарних зір, фізичних умов в їх атмосферах. Кандидатську дисертацію на тему: «Фізичні умови в атмосфері μ Сер (Цефеї) та інших надгігантів спектрального класу М» М.Я. Орлов захистив у 1967 р. в Одеському університеті. Поряд з дослідженням спектрів пізніх зір-гігантів і надгігантів, він вивчав також спектри нових зір та один із перших визначив швидкості розширення їхніх оболонок у перші тижні після спалаху.

Група співробітників ГАО під керівництвом М.Я. Орлова однією з перших у колишньому СРСР освоїла розрахунки синтетичних спектрів зір пізніх спектральних класів. Саме він доручив своїм учням освоєння найактуальніших для свого часу наукових напрямків — аналіз молекулярних спектрів зір та автоматизацію обробки зоряних спектрів.

З 1975 р. М.Я. Орлов координував кооперативні дослідження нестаціонарних зір типу R Північної Корони. За його участю була написана монографія «Звезды типа R Северной Коронь», яка і донині серед дослідників змінних зір користується великою популярністю. Михайло Якович був керівником проблемно-тематичної групи «Астроспектроскопія», членом робочої групи Астроради АН СРСР «Зоряні атмосфери», членом проблемної комісії багатостороннього співробітництва країн-членів КЕВ «Фізика і еволюція зір» і членом МАС (з 1979 р.).

М.Я. Орлов сприяв створенню астрофізичної філії ГАО. На початку 1960-х років брав участь у виборі місця для філії, зробивши попередню розвідку деяких районів України. А в 1971 р. був одним із перших спостерігачів на АЗТ-24 на піку Терскол (Приельбрусся) для з'ясування там астрокліматичних умов. Саме йому було доручено вести перші переговори з представниками фірми «Карл Цейс» з приводу придбання 2-М телескопа для цієї філії, що з часом успішно вирішилось.

Ще один напрямок діяльності Михайла Яковича — видавничий. З 1977 по 1984 рр. він був заступником головного редактора збірника «Астрометрия и астрофизика», а з 1985–1998 рр. — журналу «Кинематика і фізика небесних тіл». У 2004 р. вийшов з друку «Астрономічний енциклопедичний словник», прискіпливим редактором якого був М.Я. Орлов.

З січня 1992 р. М.Я. Орлов обіймав посаду завідувача редакційно-видавничого відділу та заступника головного редактора журналу «Кинематика і фізика небесних тіл», залишаючись при цьому провідним науковим співробітником на громадських засадах.

Михайло Якович брав активну участь у громадському, культурному і спортивному житті обсерваторії. Він любив життя у всіх його проявах – цінував літературу і живопис, шанував гарний гумор, піднімав людські взаємини на високий рівень. ■

Література

Пам'яті Михайла Яковича Орлова. Кинематика і фізика небесних тел. 2004. №5, С. 463–464.

**Е.А. Гуртовенко (в центрі)
з першими співробітниками відділу Сонця
А.С. Рахубовським і Н.М. Мороженко**

**Телескопи Обсерваторії на піку Терскол
на фоні Ельбрусу. Фото 1980-х років**

КОНОПЛЬОВА Валентина Петрівна

В.П. Конопльова (01.02.1919–01.06.2001) народилася в селі Танаково В'ятської губернії в Росії. У 1938 р. вступила на фізико-математичний факультет Уральського державного університету (м. Свердловськ) за спеціальністю «Астрономія», який закінчила у 1942 р. У 1944 р. була зарахована до аспірантури Уральського університету, де провчилася лише до жовтня 1944 р.

У зв'язку з переїздом її керівника, проф. **А.О. Яковкіна**, до Києва на запрошення Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, Валентина Петрівна теж переїздить до Києва і влаштовується на роботу до Обсерваторії цього університету, де у 1948 р. закінчує аспірантуру. У 1949 р. захистила кандидатську дисертацію. 1959 року перейшла на роботу в ГАО.

З березня по листопад 1960 р. обіймала посаду ученого секретаря, потім (до 1962 р.) була завідувачем неструктурного астрофізичного відділу. З кінця 1962 по 1964 рр. – заступник директора з наукової роботи. З 1964 р. і до виходу на пенсію Валентина Петрівна працювала старшим науковим співробітником відділу експериментальної астрофізики, який очолював **Л.М. Шульман**.

З перших років роботи в ГАО на В.П. Конопльову були покладені обов'язки введення в дію телескопа АЗТ-2 та організації астрофізичних спостережень на ньому. З цим завданням вона успішно впоралася. В.П. Конопльова була однією із ініціаторів створення в ГАО обчислювального центру.

Наукові інтереси В.П. Конопльової стосувалися в основному кометних досліджень. Під її керівництвом в ГАО організувалася група дослідників комет. Завдяки її авторитету у світовій кометній спільноті в ГАО за пропозицією комісії № 15 «Фізика комет» МАС був створений один із двох міжнародних центрів даних кометних досліджень. Центр працював протягом МРСС (Міжнародного року спокійного Сонця) 1965–1966 рр. За редакцією В.П. Конопльової у 1963–1964 рр. було видано кілька збірок статей про комети, присвячені, зокрема, розмірам ядер та віку багатьох комет. Вона організувала авторський

колектив (В.П. Конопльова, Г.К. Назарчук, Л.М. Шульман), видавши монографію «Поверхностная фотометрия комет» (1977), яка отримала схвальний відгук серед спеціалістів. У своїх дослідженнях В.П. Конопльова першою звернула увагу на те, що в афелії орбіти короткоперіодичних комет групуються в зонах орбіт планет-гігантів, тобто утворюють кометні сім'ї великих планет.

З цього був зроблений класичний висновок про виняткову роль цих планет у кометній космогонії. Тривалі дискусії, що не завершилися й досі, завжди точилися навколо того, в чому полягає ця роль: чи захоплюють планети-гіганти кометні ядра, які звідкілясь примандрували в Сонячну систему, чи комети народжуються безпосередньо в системах цих планет. В.П. Конопльова акцентувала увагу на тому, що комети обертаються навколо Сонця не обов'язково в площині екліптики. З цього випливає, що взаємодія комета – планета найсильніша не в афелії, а в точці, де віддаль між планетою та кометою сягає мінімуму. Розвиваючи цей напрям пошуку, вчена видає каталог мінімальних міжорбітальних відстаней комет.

**Валентина Конопльова (в центрі)
у пошуках комет**

До кометних досліджень В.П. Конопльова залучила молодого талановитого теоретика Л.М. Шульмана. Як згадував сам Л.М. Шульман: «Валентина Петрівна допомогла мені написати і видати монографію з фізики кометних атмосфер, а далі захистити дисертацію. Вона ж подбала про моє службове просування». Цей вдалий тандем – досвідченого спостерігача і теоретика – заклав підвалини наукової школи з фізики комет в Головній астрономічній обсерваторії НАН України.

На честь В.П. Конопльової мала планета (астероїд) №3965 носить її ім'я. ■

Література

Л.М. Шульман. Валентина Петрівна Конопльова. Астрономічний календар на 2002 р. Київ. ГАО НАНУ, 2001. С. 216–220.
А.О. Корсунь. Душі прекрасні поривання (В.П. Конопльова). У кн. Плеяда перших. Київ; Академперіодика. 2004. – С. 129–137.

ШУЛЬМАН Леонід Маркович

Л.М. Шульман (23.12.1936–05.10.2007) народився у місті Києві. 1959 року закінчив фізичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Працював лектором у Київському планетарії (1958-1961). У 1961-1962 рр. – старший науковий співробітник університетської Київської астрономічної обсерваторії (КАО).

Упродовж 1962-1965 рр. навчався в аспірантурі ГАО під керівництвом московського професора **Д.А. Франк-Каменецького**. Після закінчення аспірантури працював в ГАО протягом 1965–2007 рр. Захистив кандидатську (1972) і докторську (1987) дисертації. Завідував лабораторією експериментальної астрофізики (1978-1986), від 1986 до 1994 р. – завідувач однойменного відділу. У 1994-2006-рр. – головний науковий співробітник лабораторії фізики та астрономії низькотемпературних астрономічних об'єктів. З 1973 р. Л.М. Шульман – член Міжнародного астрономічного союзу (МАС), обирався членом Оргкомітету Комісії № 15 МАС «Фізика малих тіл Сонячної системи», був заступником голови Робочої групи секції «Сонячна система» Астрономічної ради АН СРСР.

Хоча Л.М. Шульман за віком і не належить до команди науковців з *Плеяди перших*, про яких в основному розповідається в нарисі, але оскільки він разом з **В.П. Конопльовою** є засновником в ГАО школи з фізики комет та те, що Л.М. Шульман пішов з життя на піку своєї творчої активності, спонукало згадати його ім'я серед учених-ветеранів ГАО. Серед широкого кола наукових інтересів Л.М. Шульмана на першому місці – фізика комет. Він у цій галузі науки широковідомий вчений: розробляв теорії кометного ядра та нейтральної атмосфери, запропонував у фізику комет кілька принципово нових ідей та уявлень, серед яких: механізм утворення складних органічних сполук у ядрах комет через радіаційну полімеризацію під дією космічних променів; теорія утворення та еволюції поверхневих пилових шарів кометних ядер з урахуванням явища

псевдорозрідження; теорія течії газу у пристінковому шарі кометного ядра; газодинамічна та кінетична теорії нейтрально-газових атмосфер комет; дифузійна модель плазмового хвоста комети; механізм активності комет на великих віддальх від Сонця та ін. Разом з **Г.К. Назарчук** відкрив люмінесценцію кометного пилу (1985). Л.М. Шульман приділяв велику увагу запровадженню в практику астрофізичних досліджень, керував роботами з астрономічного приладобудування в галузі інфрачервоної астрономії.

Л.М. Шульман — автор понад 190 публікацій, серед яких три монографії: «Динамика кометных атмосфер. Нейтральный газ» (1972), «Поверхностная фотометрия комет» (1977), «Ядра комет» (1987). Зазначені монографії є основою для подальшого вивчення природи комет.

Зі спогадів **В.П. Тарашук**, колеги-дослідниці комет (мовою оригіналу в статті «Дружба длиной в полвека»): «...Леня Шульман был уникальным по уму, интеллекту, памяти, эрудированным человеком. При этом он обладал огромным талантом объединять свои знания воедино и находить интересное в решении там, где как будто ничего особенного не было, проникая и в глубь, и в существо исследуемого, обсуждаемого объекта или процесса».

Л.М. Шульман активно займався педагогічною діяльністю та популяризацією науки. Читав спецкурс «Фізика і хімія комет» студентам-астрономам Київського університету, автор програм цього спецкурсу, виданого Київським університетом.

Л.М. Шульман зі своїм учнем П.П. Корсуном

Учений також значну увагу приділяв громадсько-політичній діяльності. З перших днів створення «РУХу» став його членом і три роки поспіль був членом його Великої ради. Леонід Маркович опублікував близько 60 публіцистичних статей.

Він — лауреат премій ім. Ф.О. Бредіхіна АН СРСР (1989) та ім. М.П. Барабашова НАН України (2007).

Мала планета (астероїд) № 4187 носить ім'я «Шульназарія» на честь Л.М. Шульмана і **Г.К. Назарчук**. ■

Література

Леонід Маркович Шульман. Вчений та громадянин. Київ. ГАО НАНУ. Бібліографічний покажчик, 2-е вид. 2011. 112 с.

Президент НАН України академік Б.Є. Патон завжди був бажаним гостем ГАО.

На фото: Б.Є. Патона, який приїхав на відкриття меморіальної дошки академіку О.Я. Орлову, першому директору Обсерваторії, зустрічає академік Я.С. Яцків, шостий директор Обсерваторії. 21 вересня 1982 р.

Панорама Обсерваторії з Лабораторним корпусом. Київ, Голосіїв, кінець 1980-х років

У представленому нарисі використано матеріали статей і фотографії з архівних ювілейних публікацій ГАО НАН України

УКРАЇНСЬКИЙ ДУХ У ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ ШЕВЧЕНКА

*Минуле століття залишило багатий спадок в історії образотворчого мистецтва і продовжує привертати увагу дотепер: час від часу відбуваються персональні виставки, з'являються статті та узагальнюючі монографії^{1, 2}. До плеяди митців того періоду належить і **Шевченко Василь Маркелович** – кийський художник реалістичного спрямування, творчість котрого пронизана багатим національним колоритом. За визначенням самого живописця, основними жанрами його творчості стали портрет, натюрморт та пейзаж.*

Микола Шевченко
канд. фіз.-мат. наук,
м. Київ

Народився **В. М. Шевченко** 14 квітня 1920 року в Києві, початкову освіту отримав у звичайній ФЗШ №71 (1928–1937), згодом вступив до 9 класу тільки-но створеної Республіканської художньої школи ім. Т. Г. Шевченка (1937–1940). Далі війна, служба в армії в окремії будівельній роті та робота художником-альфрейщиком у будівельній конторі при ЦК КП(б)У (1945–1947). Визначальними стали роки навчання в Київському художньому інституті ім. Т. Г. Шевченка (1946–1952) у видатних педагогів: **К. Д. Трохименка** (1885–1979), **О. О. Шовкуненка** (1884–1974), **К. М. Єлеви** (1897–1950), **Т. Н. Яблонської** (1917–2005). Суттєвий вплив на формування світогляду художника справила творчість уславлених попередників: **М. К. Пимоненка** (1862–1912), **С. І. Васильківського** (1854–1917), **О. О. Мурашка** (1875–1919).

Родинні традиції, потужна школа та багата спадщина українського малярства заклали в художнику глибинну любов до рідного краю та повагу до простої людини – трударя, творця матеріальних благ.

Творчий шлях Василя Шевченка складався з двох етапів: перший охоплював період від початку 50-х років і до середини 60-х років минулого століття; другий – від 60-х і до остаточного завершення діяльності. Помер художник 31 грудня 2003 року. Похований на Північному кладовищі міста Києва.

Діяльність митець розпочав у майстернях Київського відділення художнього фонду. На ранньому етапі йому був притаманний певний конформізм: не поділяючи ідеологію пануючої партії він змушений був виконувати її ж замовлення.

У цей період художник активно працює в жанрі індустріального пейзажу. Вражений масштабами Дніпродзержинського металургійного комбінату та героїчною працею сталеварів, пише «В металургійному цеху. 1962 р.» та «Завод живе, завод гуде. 1962 р.»³ Але найближчою для художника все ж залишалась тема українського села. В 1957 році він пише багатофігурну композицію рознарядки колгоспників на роботи «Вихід на жнива. 1957 р.» та незаполітизований пейзаж «На сільській фермі. 1957 р.»

Знаковим у творчості став пейзаж «Чернеча гора» (1961). З канівських пагорбів розгортається панорама річища Дніпра в негоду. Увесь простір до самого обрїю охоплений важким, грозовим небом, ще трохи, і небо розірве сліпуча блискавка. Лиш невеличкий клаптик на полотні осяяний сонцем – заповідник Т. Г. Шевченка, святе місце для України... Подумки спливають невмирущі рядки: «Щоб лани широкополі, і Дніпро, і кручі, було видно, було чути як реве Ревучий.»

В 1964 році він приступає до педагогічної діяльності – влаштовується викладачем рисунку та живопису на архітектурний факультет Київського інституту архітектури і будівництва, де працює до остаточного виходу на пенсію (1993 р.), одночасно очолюючи студію образотворчого мистецтва при БК «Славутич». З цього моменту розпочався другий етап творчості – більш плідний, тривалий, і, зрештою, визначальний. Не змінними при цьому залишились тематика творів, методи та техніка написання, але роботи стають відвертішими, письмо – темпераментним.

¹ «Соціалістичний реалізм і тоталітаризм.» О. . Роготченко (Київ: ФЕНІКС, 2007. – 608 с).

² «Українські художники: 3 відлиги до Незалежності.» Г.Я. Складенко. Київ: ArtHuss, 2020. Книги I, II.

На сільській фермі. 1957 р.

Чернеча гора. 1961 р.

³ «Василь Шевченко. Життя та творчість» [альбом] / укладач М. Шевченко. Київ: Новий друк, 2019. 196 с..

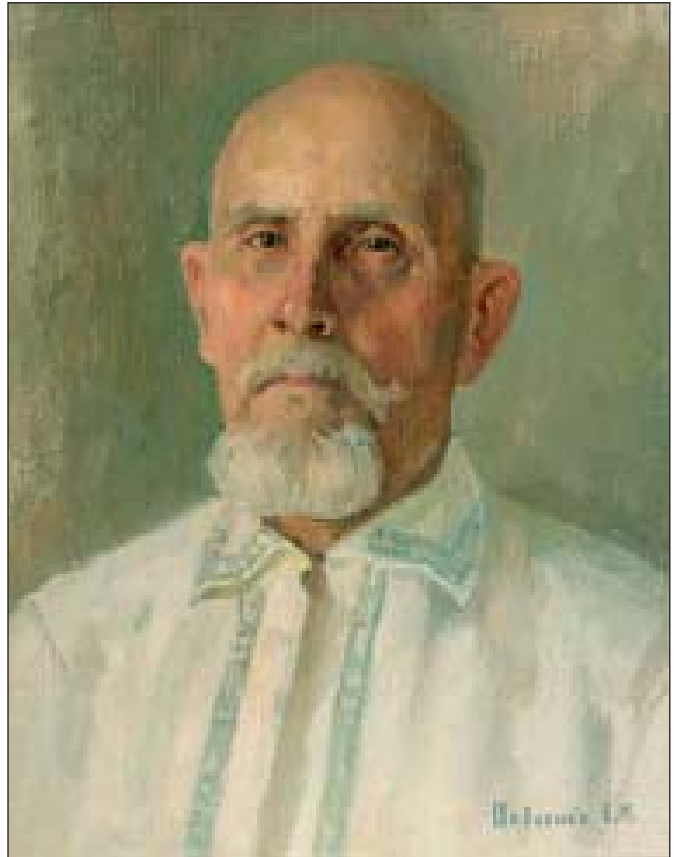
ПОРТРЕТ

Серед робіт раннього періоду слід відзначити майстерно написані портрети близьких художнику людей: «Смажений Олександр Матвійович. 1957 р.» – товариша дитячих років; та «Шевченко Саватій Васильович. 1962 р.» – образ вбраного у святкову білу вишиванку українського інтелігента, рідного дядька художника. Особливе місце в творчості займають ліричні портрети дітей – «Складна задача. 1958 р.», «Хлопчисько в кашкеті. 1956 р.» та ін. У доробку присутні також й портрети вождів світового пролетаріату – замовлення партійних органів, уникнути котрого було нездійсненою мрією. На другому етапі моделями стають люди з оточення художника: рідні, друзі, охоче позує студентство. Визначне місце в галереї посідає «Портрет старого. 1977 р.» – образ мудреця, що схиливши голову, розмірковує про пережите. З порівняння «Шевченко Саватій Васильович. 1962 р.» та «Портрет старого. 1977 р.» помітна зміна техніки письма: якщо перший ретельно виписаний, то другий написаний темпераментно, широким мазком.

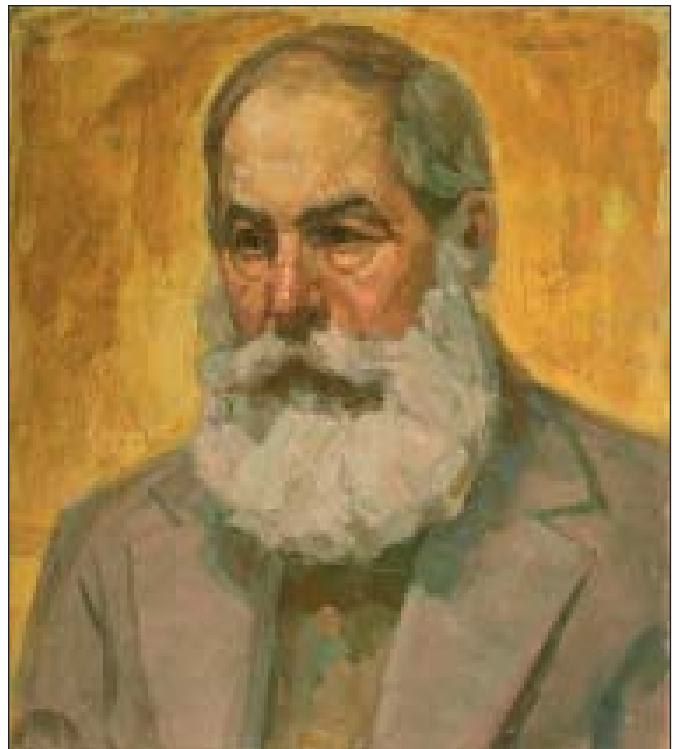

Автопортрет. 1963 р.

Загалом у портретному жанрі переважають жіночі образи. На портреті «Дівчина з блакитними очима. 1959 р.» вбрана в ошатну білу блузу з рюшами та мереживами героїня з неприхованим задоволенням та цікавістю спостерігає за художником. Поряд – «Портрет Катеринки. 1995 р.» Поєднає роботи техніка виконання – обидві виписані однаково ретельно, та й блузи у моделей схожі. Але за психологізмом образів це різні роботи – з першою асоціюється юність, перше кохання; друга знайомить глядача із зосередженою та сповненою гідності студенткою. Повага автора до моделі читається в продуманій до дріб-

Шевченко Саватій Васильович. 1962 р.

Портрет старого. 1977 р.

ниць композиції та антуражі: мало примітний обрізаний букет; блакитна, під колір вбрання, драпіровка; положення рук з довгими пальцями – свідчення про музичну обдарованість; розміщений у верхньому правому куті пейзаж з обрисами університету ім. Т.Г.Шевченка, де навчалась Катеринка. Стримана кольорова гама, непохитний погляд знову ж таки блакитних очей, автор наголошує – перед нами непересічна особистість.

Дівчина з блакитними очима. 1959 р.

У рідному КНУБА Василь Шевченко залишив по собі пам'ять, написавши для галереї видатних діячів архітектури, будівництва та викладачів чотири портрети. Найвідоміший з них – портрет академіка **О.М. Вербицького** на тлі Київського залізничного вокзалу – найвизначнішої споруди його авторства. Поряд розміщуються портрети професорів **В.Д. Глуховського**, **Г.Ф. Богацького** та

Портрет Катеринки. 1995 р.

Є.О. Литвиненка. П'ятий, найвдаліший у цій серії, портрет професора **О.І. Норовецького**, зберігається в одній з аудиторій закладу. На ньому науковця зображено за вивченням літератури. Робота чудово закомпонована, палітра витримана в скупих, холодних тонах.

Крім згаданих, художник написав низку портретів колег педагогів, які зберігаються в приватних колекціях.

Складна задача. 1958 р.

НАТЮРМОРТ

Естетичні погляди Василя Шевченка формувались у власній садибі серед квітучих садів, кущів троянд, клумб та рядків жоржин і півоній. Символічно, але народився художник у квітні, коли пробуджується природа і квітнуть абрикоси, яблуні, вишні. Тема квітів домінує в жанрі: квіти він пише в букетах, пише квітучі кущі й сади. Чільне місце тут посідає «Натюрморт з флоксами. 1967 р.» Яскраві, різнобарвні флокси та жоржини – від білого до темно червоного – все в декоративному керамічному глечику з власної колекції, розкидані на столі яблука та склянка чаю – просто й виразно. Поряд – «Фіалки та півонії. 1993 р.» з червоними півоніями в центральній частині та ніжно-рожевими фіалками лівише.

Широко представлені у творчості художника-педагога постановочні натюрморти з фруктами, овочами та різноманітним кухонним приладдям: глечиками, тарілками, макітрами. Вони не перенасичені розкішшю та багатством елементів: прості драпіровки з вміло створеними складками; домоткані, барвисто розшиті українські рушники – все поєднано вишуканою кольоровою гамою. Окрім пошуку гармонії та естетичної насолоди, вчитель все підпорядковує меті навчального процесу – вихованню відчуття кольору та форми, адже свідомо знижуючи бар'єр між викладачем та учнем він, інколи, навчаючи власним прикладом, писав натюрморти разом зі студентами. Вдалими ілюстраціями таких робіт слугують «Натюрморт з виноградом. 1976 р.» та «Гарбуз з помідорами. 1976 р.»

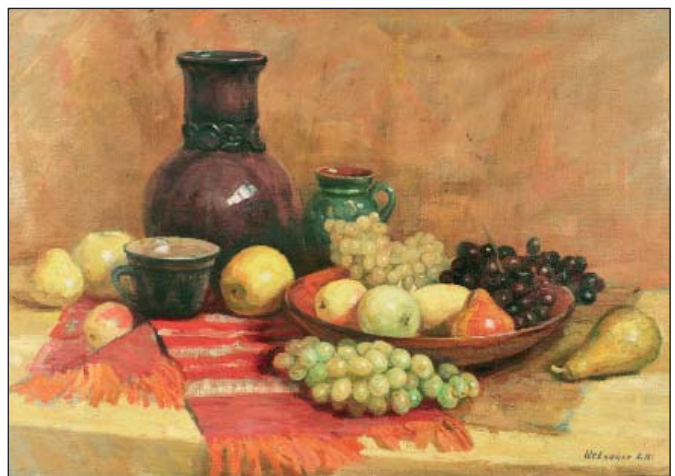
Натюрморт з флоксами. 1967 р.

Фіалки та півонії. 1993 р.

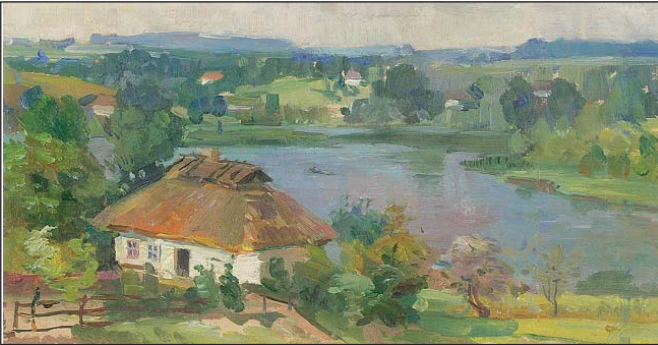
Гарбуз з помідорами. 1976 р.

Натюрморт з виноградом. 1976 р.

ПЕЙЗАЖ

Головними напрямками в пейзажному жанрі Василя Шевченка були сільський пейзаж, історичні місця України та рідне місто Київ. Але найбільше вабила художника сільська тематика. Учень, в подальшому товариш і перший дослідник творчості художника **С.М. Скороходов**, пригадує спільні зі студентами виїзди по селах на етюди та наводить такі слова вчителя: «Побував на пленері – і ніби помолвився...»⁴ Сільські пейзажі художника вирізняються глибоким національним колоритом. Панорамні краєвиди села, хатинки під стріхою між мальвами та соняшниками; млини, копиці сіна; ставки, озера та річки з місточками – тут Василь Шевченко виступає продовжувачем традицій видатних попередників **П.О. Левченка** (1856–1917) та **Н. Х. Онацького** (1875–1937).

Сільський пейзаж. 1969 р.

Літо. 1969 р.

Білогородку затуманило. 1959 р.

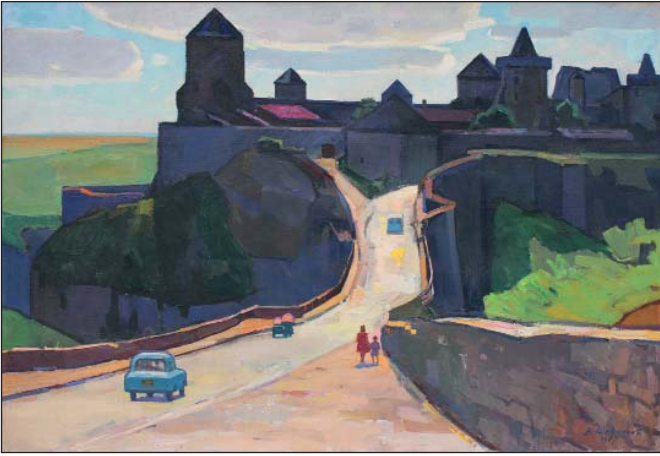

Сонце низенько, вечір близенько... 1963 р.

Білогородка взимку. 1977 р.

⁴ «Василь Маркелович Шевченко. Художник - педагог.» С. М. Скороходов. (неопубліковане)

Кам'янець-Подільська фортеця. 1967 р.

Кам'янець-Подільська фортеця. 1968 р.

Хотинська фортеця. 1969 р.

Панорама Подолу з Труханового острова. 1965 р.

Більшість етюдів майстер написав на Київщині, у Святошинському та Васильківському районах, де з давніх часів мешкали його пращури по батьківській лінії; часто писав краєвиди Таращанського району, звідки походила матуся. Для художника у цих місцях все ще гуляло відлуння його особистого коріння.

Інтерес до історії та української бувальщини спонукали Василя Шевченка до мандрівок Україною, що втілювалось у серію робіт, присвячених визначним місцям України. В творчому доробку можна відшукати культові споруди Чернігівського Дитинця, величні собори та костьоли Львова, замки Острога та Закарпаття, Канівські та Седнівські краєвиди, село Щученку з її чарівною доісторичною пристанню та дніпровськими

берегами. Але найулюбленішими місцями паломництва були Кам'янець-Подільський та Хотин. Сюди він неодноразово повертався, написав низку етюдів з видами фортець з різних локацій, які експонувались на різноманітних виставках. Якщо «Кам'янець-Подільська фортеця. 1967 р.» достатньо відома і була представлена на Республіканській виставці з нагоди 50-річчя жовтневої революції, то не меншої уваги заслуговує робота 1968 року, де у ранковому тумані фортецю зображено з сусіднього пагорба і добре проглядається башта Кармелюка та до самого обр'ю тягнуться обриси міста, що прокидається. І непохитним гігантським велетнем виростає темпераментно написана «Хотинська фортеця. 1969 р.»

Увінчують пейзажну лірику київські мотиви. Древній і вічно юний, з глибинною історією і завжди сучасний Київ став для художника колыскою, домівкою та останнім пристанком.

Тут художник народився, йому й присвятив своє палке захоплення. Серія київських пейзажів вибудовується дов-

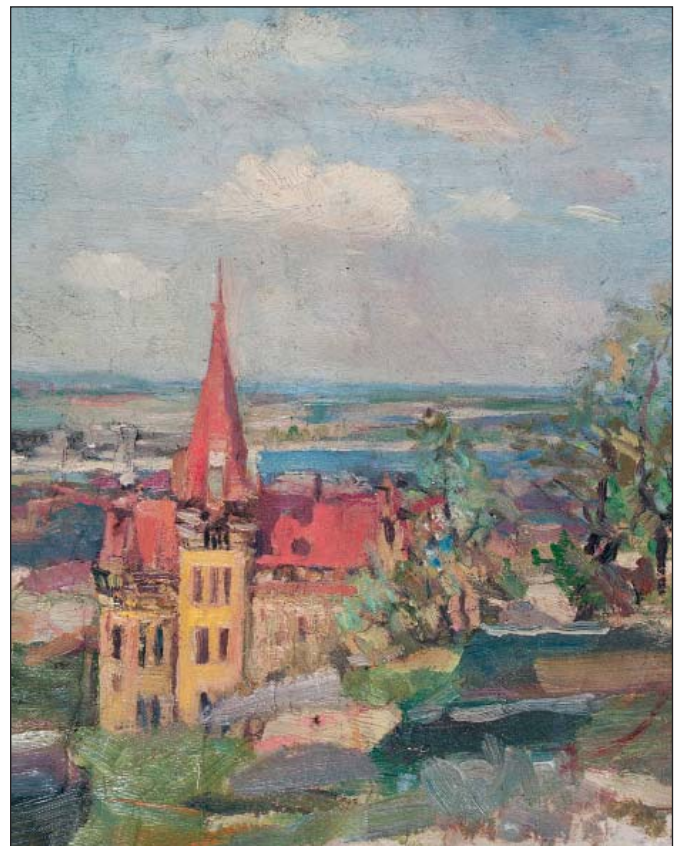
кола «Панорама Печерських схилів. 1969 р.» та «Панорама Подолу з Труханового острова. 1965 р.» Серед робіт – Собор Св. Софії, Лавра, Іллінська та Кирилівська церкви. Визначальне місце посідають неодноразово писана «Андріївська церква. 1968 р.» та «Замок Річарда Левове Серце. 1967 р.».

Панорама Печерських схилів. 1969 р.

Андріївська церква. 1968 р.

Замок Річарда Левове Серце. 1967 р.

Іконопис

Найпотаємнішим напрямом діяльності художника був сакральний живопис. Серед ікон авторства Василя Шевченка, що зберігає родина на покутті, вирізняються «Богоматір з немовлям» та «Воскресіння Христове» (1950-ті роки).

Батьки художника були віруючими та ревно дотримувались християнських традицій – свояк по матері, **Коберник Володимир Петрович**, в кінці 40-х-50-х служив старостою в Соборі Св. Володимира у Києві. Тогочасна ідеологія «не захочувала» релігійні нахили громадян і під час сталінських репресій 1937 року за ст. 54-10 ч.1 кримінального кодексу було заарештовано та страчено батька митця (реабілітовано 05.05.1989 р. №13-Р).

Підставою для вироку «антидержавна діяльність» стали висловлені у полеміці з колегами пророчі слова засудженого про неминучість війни з Німеччиною. Підозру викликає відсутність у матеріалах справи чотирьох сторінок з допитами учасників трагічного зібрання, хоча

прізвища всіх осіб відомі. Натомість випадкові «свідки» цієї історії наголошують на «фанатичній релігійності»⁵ Маркела Шевченка. Не дивно, що займаючись іконописом художник намагався всіляко приховувати це.

Тим часом свою діяльність Василь Шевченко розпочинав саме з написання ікон. У повоєнні 1946-1947 роки за сприяння **В.П. Коберника** Василь Шевченко був залучений художником-альфрейщиком до відбудови та реставрації Собору Св. Володимира у Києві, про що митець згадує в автобіографії, та про що засвідчує його племінник **Ігор Павлович Коберник**. У цей період, за спогадами Василя Шевченка, для Собору він написав ікону Св. Макарія та ікону Св. Пантелеймона.

Під час гостювання (1947 р.) з двоюрідним братом **Василем Івановичем Недашківським** у рідного дядька **Саватія Шевченка** за свідченням **Валерія Саватієвича Шевченка**, двоюрідного брата митця, для Спасо-Преображенської церкви міста Остріно Гродненського району Білорусії художник написав ікону «Воскресіння Христове». ■

Богоматір з немовлям

Воскресіння Христове

⁵ Архівна справа №65828-ФП. ЦДАГО.

ПРО ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ В ЖАНРІ ХУДОЖНЬОГО ПЕРЕКЛАДУ

Володимир Литвинов
доктор філос. наук,
пров. наук. співроб.
Інституту філософії
імені Григорія Сковороди
НАН України,
професор Національного
університету
«Києво-Могилянська академія»,
м. Київ

Віддавна, ще з античних часів, у сфері перекладознавства побутує дві тенденції: одні перекладачі є прихильниками «переспіву», «вільного /свавільного» перекладу, інші – ратують за «буквалізм». Але ідеальний переклад, гадаю, перебуває десь посередині між цими двома категоріями.

Є сподівання, що для перекладачів певні орієнтири будуть з'являтися і на шпальтах українських видань. Не тільки компліментарні, а й критичні, оглядового характеру статті з теоретичними узагальненнями та практичними порадами. Це стане запорукою того, що халтура на ниві перекладу не пройде непоміченою, а буде «засвічена» критикою, хай навіть дошкульною, але справедливою, об'єктивною, конструктивною.

Сьогодні ж мусимо, на жаль, констатувати, що у деяких наукових виданнях, з'являються критичні статті «голобельні», деструктивні, автори яких роблять безапеляційні заяви, видаючи «істину в останній інстанції». Це стосується навіть вельми шанованих науковців, які, забрівши до чужої «парафії», зокрема до жанру художнього перекладу (особливо поезії), з менторським тоном повчають перекладачів і виносять вирок сентенціями на кшталт «переклад неправильний», «надто осучаснений», «не прийнятний» тощо. Так і хочеться сказати: *«Шановне панство, в прозі і поезії різні виражальні засоби, і до них застосовують різні критерії оцінки!»*

Про це вчив своїх спудеїв у Києво-Могилянській академії ще 1705 року відомий **Теофан Прокопович**: *«Стиль і прикраси поетичної оповіді роблять її цілком відмінною від історії... Тому історик повинен бути надзвичайно обачливим і скупим у виборі слів, а поет цілком вільним і щедрим. Історична оповідь подібна до зістарілої матрони, а поетична – ніби наречена, прикрашена всілякими забаганками»* (Th. Procorovicz. De arte poetica. IP НБУВ, Шифр ДА/П417, арк. 44зв.).

Все це змушує вести мову не скільки про тон, стільки про хибні принципи чи засади, якими користуються нині в Україні деякі перекладачі та критики не тільки в «Українському гуманістичному огляді». Одні з них є прихильниками Скілли, інші – Харібди. А це дезорієнтує, передусім, перекладачів-початківців.

Отож, спочатку про **Скіллу**. Це переспів, під яким розуміють використання відомих сюжетів, що особливо помітно у жанрі байки. Хто не знає хрестоматійних «Вовк та ягня», «Лисиця і виноград», «Ворона та лис» тощо. У різних авторів вони по-різному варіюються, націоналізуються, обростають суттєвими подробицями. Згадаймо при цьому хоча б **Езоп**, **Федра**, **Лафонтена**, **Крилова**, **Глібова**. Або ще: «Псалми» **Тараса Шевченка**. Переспіви – це нормальне, звичайне явище художньої літератури. Їх справедливо вважають оригінальними творами. Погано лише те, коли переспіви називають перекладами, як це зробили у свій час видавці «Байок» **Микити Годованця**, який майстерно поєднував традиції української народної творчості і класичної байки. Але він не був перекладачем, як це твердить, наприклад, навіть «Літературна енциклопедія» (К., УРЕ. 1988, т.І, с. 439), а писав свої, оригінальні твори на загальновідомі «вічні» сюжети.

Що ж до «вільного» перекладу, то я назвав би його ліпше «свавільним». Це буває тоді, коли перекладач свавольно, спотворює текст і не признається в цьому. Такі псевдопереклади з'являються сьогодні й в Україні. Але критики їх поки що не помічають. На стадії підготовки до друку з такими, з дозволу сказати, перекладами, мають велику мороку видавці, намагаючись «дотягнути» хоч до якоїсь кондиції.

Але оскільки напружені видавничі плани підганяють, гроші задіяні, то доводиться видавати яке є. І тоді обізнаний читач бурчить у вузькому колі однодумців: «Як можна таке видавати!». Такими перекладами грішать переважно перекладачі-початківці, які хвацько беруться за переклад класиків світового письменства чи науки, вважаючи, що їх перекладати легко, бо пишуть вони, бачте, дуже просто. І невтямки такому горе-перекладачеві, що ця «простота» є геніальною. А набір перших-ліпших значень (відповідників) зі словника, без урахування контексту є профанацією оригіналу. Сваюлять так переважно малограмотні або недобросовісні перекладачі, які вважають, що коли слова у мові, з якої вони перекладають, і слова мови, на яку перекладають, є схожими, однокореневими, отже вони і є найкращими відповідниками.

Найчастіше таке трапляється, коли перекладають з близьких мов. Тоді трапляються курйози, на які у свій час звернув увагу ще **Корній Чуковський**, переглядаючи переклад «Кобзаря» **Тараса Шевченка** на російську мову. Українське «пішла луна гаєм» там перекладено як «взошла луна над лесом», а повтор слів «мати, мати», як «мать, мать». «Добре, що хоч утретє не повторив російський перекладач слово «мать», – зіронізував Чуковський, – а то вийшов би повноцінний російський «мат». Подібні недоладності трапляються часто, коли перекладають з давньої мови, навіть з рідної, де знайомі слова несуть інший відтінок, або й протилежні за змістом. Так, наприклад, у Теофана Прокоповича можна зустріти вислів «позорище историческое», який означає у нього ніщо інше, як «історичний огляд». І слово «презерватива» означає в нього зовсім не те конкретне, що сучасний читач має на увазі.

Харібда – це також свавілля, «буквалізм», але дещо іншого плану. Перекладачі буквалісти є несвідомими спотворювачами оригіналу. Це переважно послідовники лінгвістичного, або філологічного методу. Вони перекладають, як їм здається, дуже сумлінно, намагаються дослівно перекласти оригінал, передаючи, як їм здається, сповна значення кожного слова; прагнуть скопіювати кожний зворот іноземного тексту. І тоді з'являється «дубовий», нечитабельний переклад, від якого читач просто відвертається. Дуже влучно сказав колись з цього приводу перекладач **М. Заблоцький**: «Перекладач, послідовник лінгвістичного методу, подібно до жука повзає по тексту і розглядає кожне слово у велике збільшувальне скло. У його перекладі слова перекладені «педантично», але книжку читати важко, бо переклад художнього твору не є перекладом слів». (Н. Заблоцький. Заметки переводчика. «Мастерство перевода». – М., 1959, с. 252).

Шануючи традицію наукового видання «Український гуманітарний огляд» подавати купи цитат в оригіналі, вдамся до цього і я. Отож, щоб не набридати своїми розумуваннями про «буквалізм», наведу ще низку думок інших авторитетів з цього приводу:

«Брюсов, безсумнівно, був обдарованим письменником і поетом, і якби не захопився помилковою теорією дослівної передачі оригіналу, чудово впорався би з перекладом Енеїди... Буквальний переклад не тільки не наближає до нас оригінал, але, навпаки, лише спотворює його». (Ф. Петровський «Мастерство перевода», № 9. М., 1972, с. 255–256);

«Буквалізм – найлютіший ворог нашого брата. Ворог номер один». (П. Антокольський «Мастерство перевода», № 8, 1971, с. 174);

«Так званий тотожний (літеральний) переклад ніколи не буває і не може бути точним, рабське копіювання кожного слова – найбрехливіший з усіх перекладів». (К. Чуковський «Высокое искусство». М., 1964, с. 62);

«Войовничий буквалізм може виходити з філологічних завдань і зводити свої міркування в естетичну категорію ... результатом незмінно буде лише педантичний, непрямий, штучний та потворний викидень». (Гиви Гачечиладзе «Художественный перевод и литературные взаимосвязи». 1972, с. 122);

«Шановні професори-латиністи, які напам'ять знали і Катутула, і Горація, друкували в XIX ст. безліч неоковирних перекладів, в яких зникла вся краса творів уславлених поетів. Отже, можна бути глибоким літературознавцем і поганим перекладачем». (В. Коптілов «Актуальні питання українського художнього перекладу». К., 1971, с. 115);

«Буквалізм просто випадає з художньої сфери, це, кажучи не метафорично, без перебільшення, – канцелярська сфера». (О. Кундзіч. Творчі проблеми перекладу. К., 1973, с. 108).

«Ніхто в наші дні не захищає буквалістський метод у теорії, а рецидиви його у перекладі пояснюються не хибними теоретичними настановами (давно спростованими), а недосвідченістю, а то й браком здібностей в деяких перекладачів». (В. Коптілов. Переклад чи переспів?». Всесвіт, № 5, 1972, с. 147).

Хоч як не дивно, але мусимо констатувати, що сьогодні в Україні знову з'явилися захисники цього методу перекладу – критики-буквалісти. Щоб довести недолугість якогось перекладу, вони наводять свій підрядник перекладу слів чи речень оригіналу, вважаючи, певно, що підрядник і художній переклад одне й те ж саме. Виходячи зі своїх буквалістських засад, будучи твердо переконаними в своїй правоті, вони [критики] вдаються до повчань, невтомно доводячи, що слова – однозначні, що їх не можна міняти місцями, що контексту для них не існує. Страшенно зляться, що перекладач в одному місці субстантивує латинський прикметник, а в іншому – родовий відмінок передано називним тощо. Коротше кажучи, такі критики ратують за «буквалізм» в перекладі, хоч з цим «левом» боролоса ще старше покоління перекладачів і успішно його пододало. Тепер цей «лев» – мертвий і займатися його реанімацією невдячна справа. Буквальний, або філологічний переклад – це підрядник, проміжний етап на шляху до художнього перекладу, якому притаманний метод «компенсації», коли «недодане» в одному місці, додається в іншому. Адже справа не в словах, Важливо, щоб думка і стиль оригіналу не були спотворені!..

Це знав ще **Цицерон**, коли писав: «[В перекладі] моїм завданням було не передавати слово замість слова, але зберегти загальний стиль і силу (зміст – В.Л.). Вважаю, що треба не підраховувати слова для читача, а ніби зважувати їх». (Cicero. De opt. gen. orat., V, 14). Іншими словами: переклад – це ніби позичання грошей. І віддавати не обов'язково тою самою монетою, аби лиш була сповна віддана сума грошей.

Про переклад як такий. Наводячи власні переклади окремих слів і речень критики-буквалісти, на противагу іншим, наголошують, що їхній переклад єдино правильний і остаточний. Вони навіть не припускають, що перекладів може бути не те, що кілька, а навіть десять і більше. Вже є, наприклад, 20 «Заповітів» Т. Шевченка англійською мовою і понад 30 «Гамлетів» **В. Шекспіра** російською! І всі правильні! Щоб підтвердити це, наведу бодай два варіанти

перекладу вірша *Горація* «До Піри» (Carmina, I, 5) в інтерпретації двох видатних українських перекладачів:

[Ad Pyrrham]

Quis multa gracilis te puer in rosa
Perfusus liquidis urget odoribus
Grato, Pyrrha, sub antro?
Cui flavam religas comam,

Simplex munditiis? Heu quotiens fidem
Mutatosque deos flebit et aspera
Nigris aequora ventis
Emirabitur insolens,

Qui nunc te fruitur credulus aurea,
Qui semper vacuum, semper amabilem
Sperat, nescius aurae
Fallacies! Miseri, quibus

Intemptata nites, me tabula sacer
Votiva paries indicat uvida
Suspendisse potenti
Vestimenta maris deo.

[До Піри]

Хто цей хлопець стрункий, Пірро, що в затінку
Між троянд запашних так пригорнув тебе?
Перед ким золотаве
Ти волосся розсипала,

Щира й звабна така? Ой, ще оплаче він
Клятви й долю хистку, гляне на море те
Чорним зоране вітром,
Гляне – й заціпеніє враз,

Хто тобі, золотій, нині довіривсь так,
Певний щастя свого, певний взаємності,
В бурях ще не бувавши...
Горе ж тим, хто притьма на твій

Блиск оманний летить! Я ж – про це й напис мій
Каже в храмі святім – після пригод морських
Склав свій мокрий ще одяг
Богу моря могутньому.

Переклав *Андрій Содомора*

До Піри

Який ставний юнак серед троянд, в альтані,
О Пірро, обійма тебе на самоті?
Для кого ти, ясна і в світлому убранні,
По плечах кучері пустила золоті?

Ох, скільки, скільки раз заведені надії –
Незвиклий, молодий – оплаче гірко він,
Побачивши нараз, як море почорніє
Під подихом вітрів і переплеском пін.

Хто звирився тобі, ласкавій і прозорій,
Хто сподівається на щедри й теплі дні, –
О, той не знає ще, яке облудне море,
Яка в твоїх очах погибель спить на дні.

Та я, я знаю все. Таблиця і присвята
На храмовій стіні показує моя,
Що я терпів не раз і потопельні шати
Морському богові віддав на жертву я.

Переклав *Микола Зеров*

Який переклад кращий – висновок робити читачеві. Тут буквалісти, маючи формальний резон, можуть сказати: переклад Зерова – то переспів, бо вдався до римування, яке в античних поетів вважалося ознакою «низького стилю». Це так. Але *М. Зеров* засобами української мови зумів передати «музику» античного вірша-пісні (carmen!), еквівалентний естетичному його заряду. Фактично Зеров удався до вже згаданого методу компенсації. А усе це вкупі є вже резonom не формальним.

Зрештою, переклад це – не віддзеркалення оригіналу, а лише інтерпретація, і все залежить від таланту та ерудиції перекладача. Отже, «точних» перекладів не буває. *Жан Поль Ріхтер* з цього приводу писав: «Якщо письменника можна перекласти бездоганно, це погана ознака, і француз сказав би про це так: твір, який можна перекласти бездоганно, не вартий перекладу». («Мастерство перевода», № 7, 1970, с. 479).

Нині в Україні триває конкурс на переклад з англійської вірша *Р. Кінлінга* «If». Бачив уже 7 перекладів наших відомих перекладачів. Серед критеріїв оцінки немає вже знайомого: «поганий», «неадекватний», «неправильний». Мова йде про глибину проникнення у зміст вірша великого англійського поета, про відтворення і дешифровку (якщо хочете) вкладеного у вірш задуму поета.

Про те, що одну й ту ж думку можна передати багатьма способами, вчили в Києво-Могилянській академії. Так, зокрема, *Теофан Прокопович* у своїй «Поетиці» наводить власний вірш під умовною назвою «Опис місця, на якому стоїть Київ», де подає 20 двовіршів – варіантів передачі однієї і тої ж думки: «із заходу Київ оточують гори, а зі сходу – річка Дніпро». Повністю переклад опублікований у журналі «Вітчизна» (№ 5, 1982), а тут наведу лише 3 варіанти перекладу:

1. Amne Borysthenio sonat urbs, qua Lucifer exit,
Montibus assurgit, qua trahit umbra diem.

2. Occiduas urbis cinxere cacumina partes;
Aurorae oppositum perluit unda latus.

3. Montibus obiecta est, serus venit Hesperus unde,
Perstrepit urbs fluvio, Phosphorus unde venit.

(Див. ІР НБУВ, шифр ДА/П 417, 12л—12зв.)

1. Шумом Дніпра наповняється місто, де Люцифер
сходить;

Гори здіймаються там, з нічю де бореться день.

2. Маківки гір оточили призахідні міста частини,
А супротивні краї хвиля Аврори купа. (українською
«купає» – Ред.)

3. Горами місто оточене, Геспер з'являється звідки;
Сильно шумить течія, звідки з'являється день.

Переклав *Володимир Литвинов*

А щоб хтось не подумав, що «сваволіють» тільки перекладачі поезії, наведу кілька прикладів і з прози. І то, не якись-там переклади малозначних текстів незнаних перекладачів, а кілька уривків з канонічних текстів Святого Письма у канонічних перекладах різними мовами. Простежте, наскільки вони відходять від першоджерела – гебрейського тексту. Отже:

1. בשגם תוא בשר לא ירון רותי באך לעולם (Gen., 6, 3).

2. «καί ειπεν κυριος ο Θεος ου μη καταμεινη το πνευμα μου εν τοις ανθρωποις τουτοις εις τον αιωνα δια το ειναи αυτους σαρκας εσονται δε αι ημεραι αυτων εκατον εικοσι ετη». (Gen., 6, 3).

3. «Non ratiocinabitur Spiritus meus in homine unquam, quoniam caro est». (Gen., 6, 3).

4. «Не буде Мій Дух перемагатися в людині навіки, бо блудить вона. Вона – тіло». (І М, 6, 3 // Біблія... – 1990).

1. אין לי תפץ בכח וגו' : כי מסורת שטש ועד מי נח בכח ויסגור לתמים.

2. «τις εγνω νουν κυριου και τις αυτου συμβουλος εγενετο ος συμβιβα αυτον». (Es., 40, 3).

3. «Quis disposuit Dei Spiritum?» (Es., 40, 13).

4. «Хто Господнього Духа збагнув». (Іс., 40, 13). Там само.

1. אין לי תפץ בכח וגו' : כי מסורת שטש ועד מי נח בכח ויסגור לתמים. גדול שטי בגוים ובכל טקום טוטר טוגש לשפי ופנתה ולא תאירו טזבתי תנח טהורה כי גדול שטי בגוים אטר יהיה צבאות טבואו (Mal., 1, 10—11).

2. «Διουτι και εν υμιν συγκλεσθησονται θυραι και ουκ αναψετε το θυσια στηριον μου δωρεαν ουκ εστιν μου υθελημα εν υμιν λεγει κυριος παντοκρατωρ και θυσιαν ου προσδεξομαι εκ των χειρων υμων διουτι απε ανατολων ηλιου εως δυσμων το ονομα μου δεδοξασται εν τοις εθνεσιν και εν παντι τοπω θυμιαμα προσαγεται τω ονοματι μου και θυσια καθαρα διουτι μεγα το ονομα μου εν τοις εθνεσιν λεγει κυριος παντοκρατωρ». (Mal., 1, 10—11).

3. «Quisnam est inter vos, qui claudat ostia, ne meae area frustra ignis imponatur; in vobis non delector etc. Nam ex ortu solis usque in eius occasum meum nomen magnum est inter gentes, et ubique suffitus mihi adfertur, et munus purum; meum enim nomen magnum est inter gentes, ait Deus exercituum». (Mal., 1, 10 — 11).

4. «Нехай хто серед вас замкне двері святині, і не буде надармо освічувати Мого жертovníка! Я не маю вподоби до вас... Бо від сходу сонця й аж по захід його звеличиться Ймення Мое між народами, і кадиться в кожному місці для Ймення Мого дар чистий, бо звеличиться Ймення Мое між народами, каже Господь Саваот». (Мал., 1, 10 – 11 // Там само).

Наведені приклади свідчать, що все це (попри значні відхилення від першоджерела) є нормальні переклади, хоч деякі вже потребують осучаснення. При цьому зауважу, що осучаснювати треба не тільки переклади з іноземних мов, а навіть тексти давньоукраїнські, які також слід перекладати сучасною українською мовою, щоб нинішній читач сприймав їх так само легко, як і давній. Таких перекладів є вже доволі. Завдяки їм українське суспільство відкрило, вважаю, новий цікавий материк в українській культурі, який вважався мертвим, нецікавим для пересічного читача.

Ці тексти залюбки читають тепер студенти, навіть без тиску на них викладачів. Такі осучаснені переклади дуже вразливі для критики, особливо з боку «академічної громадськості», яка висловлює «шляхетне» обурення з

приводу такої сваволі перекладачів, вказуючи на втрати (яких зазнає давній текст), але критики не хочуть визнати й очевидних здобутків – масове прилучення до цієї літератури читачів. Отож, щоб хтось не подумав, що це лише моя суб'єктивна думка, наведу заради об'єктивності кілька міркувань з цього приводу відомих авторитетів у галузі художнього перекладу:

«Іноді ми надто суворі до перекладачів. Вказавши, що таке місце в оригіналі краще, ніж у перекладі, ми сприймаємо, як звичайне та належне ті місця, де перекладач чудово впорався зі своїм завданням. У кожного автора є сильніші та менш сильні місця. І перекладачам нерідко вдається ці менш сильні місця децю посилити. Це і є компенсація». (Ю. Гаврук. Актуальні проблеми теорії художественного перекладу. Т. 1 М., 1967, с. 212);

«Відхилення від оригіналу як технічно неминучі, а й естетично необхідні». (В. Левик. «Майстерність перекладу», № 7. 1970, с. 70).

У будь-якому перекладі дуже легко «нашукати бліх», вказати на невдалі відповідники, на пересмикування та недохопи. Але ж і в художній сфері, і в науковій ніхто не буває безгрішним. Тому не треба нам «блосиної» війни. Виявлені огріхи мають бути поживою для критиків, які хай би виступали у ролі санітарів, а не браконьєрів, що відстрілюють найкращих.

P. S. 1. Про потребу перекладу давньоукраїнських текстів на сучасну українську.

Заперечувати це – справа безнадійна і навіть шкідлива. Автентичність не приводить до кращого розуміння давнього тексту сучасним читачем. Адже багато слів, зберігши форму, вже змінили частково, або й цілком свій первісний зміст. Так, наприклад, колись загальнослов'янські слова «(за)пах», «вонь», «сморід» сприймалися як такі, що мають нейтральний запах. Про це свідчать складні: «благовоніє», «зловоніє», вислів «поганий запах», ба, навіть слово «смородина» і «смердить» однокореневі тощо. Пізніше ці слова набрали в українській мові однозначно негативного значення. А в польській навпаки – позитивного: «won', wonidło» – те ж саме, що в нас «запах, пахощі». Таких прикладів багато. Російське «орать» і українське «орати»; «уродливий» (уродливая дівушка) і «вродливий» (вродлива дівчина) – не одне й те саме. Та й англійське «pencil» і латинське «peniculus» (demin. від «penis») мають різні значення, хоч і походять від спільного кореня.

Можна, звичайно, зрозуміти й захисників недоторканості, консервації давніх текстів, але виправдати їх не можна. Консерви – то все ж таки не натуральний продукт. Найкращий вихід з цього становища – видання білінгвою. Таке задовольнить усіх – і ретроградів, і свавільників. Рано чи пізно ми до цього обов'язково прийдемо. Я переконаний. Але чим раніше, тим краще.

P. S. 2. Міркування з приводу непослідовності, ба, навіть безпринципності нинішнього правопису української мови при транслітерації латинського буквосполучення «th».

Грецька літера «Θ» (θ) у латинській мові передається через буквосполучення «th» і вимовляється як «т». Ось деякі приклади:

thea (tea) – чай

rhythmus (ритмус) – ритм

thesa (тека) – футляр, ящик (бібліо-тека, карто-тека, фоно-тека тощо)

Scythia (Скитія) – Скитія

theatrum (театрум) – театр

mentha (мента) – м'ята

Theophanes (Теофанес) – Теофан

Theodores (Теодорес) – Теодор

Thales (Талес) – Талес

Athenae (Атене) – Атени.

Так вимовляли і в Україні протягом кількох століть (гуманісти епохи Відродження та полемісти) аж до сумнозвісного указу російського імператора Петра I, за яким «дабы не было различия» наказано було все робити, як у російській мові. А там з якихось причин («умом Россию не понять») це буквосполучення передавали часом через літеру «ф».

При чому всупереч логіці і навіть здоровому глузду. Ось приклад: є грецьке слово «θεος» (theos) – «бог». Звідси складні слова: «*theologia*» – теологія, «*atheismus*» – атеїзм, «*Theophanes*» – Теофан, «*Theodores*» – Теодор, «*Borysthenes*» – Бористен (Дніпро). (Згадаймо при цьому добрим словом і покійного нині **М.В. Хомичевського**, який взяв собі псевдо «*Борис Тен*»). Є також «*Thomas*» – *Томас Мор*, *Томас Мюнцер*, *Томас Аквінський*. Останній у росіян став раптом – Фома Аквінський. Чому?.. Слава Богові, що хоч його вчення не назвали «фомізмом», а лишили – «томізм». Дивовижна логіка! Але то, як кажуть, – їхні проблеми.

В Україні були спроби повернутися обличчям до логіки, до Європи і до своєї багатовікової традиції в часи «українізації» 20-х років ХХ ст. і за «хрущовської відлиги».

Зокрема, журнал «Філософська думка» регулярно друкував статті зі спадщини професорів Києво-Могилянської академії, де часто фігурувало ім'я Теофана Прокоповича. Аж доки, нині покійний **І.К. Білодід**, тодішній директор Інституту мовознавства, не заборонив уживати «*Теофан*». І ніяке обґрунтування не подіяло. «*Так в російській мові, так буде і в нас!*» – була його відповідь на аргументи співробітників Інституту філософії НАН України. Тож стали знову друкувати «Феофан».

Сьогодні виходить багато літератури – і діаспорної, і в Україні, – де дотримуються європейської (і багатовікової вітчизняної!) традиції в передачі іншомовних слів, термінів, імен. Тому дуже дивно здається (на двадцятому році незалежності України!) намагання деяких редакторів спинити цей логічний процес посиленням на складений ще за радянських часів «Орфографічний словник», який перевидається сьогодні без належних консультацій з фахівцями класичної філології, історії та філософії.

P. S. 3. Прихильники «російсько-радянських» традицій аргументують свою позицію тим, що «люди вже звикли» і, мовляв, будь-які зміни внесуть непорозуміння. А може, навпаки? Ось один приклад. Всьому світові відома назва селища у Греції – «*Термопіли*» (Thermopyles), де загинули 300 спартанців на чолі з царем **Леонідом**, стримуючи перську армаду. Так ось, складова згаданого слова «*thermo*» означає «*гарячий*». У Словнику іншомовних слів (Київ, 1974) я знайшов 58 складних слів з цим компонентом і зі значенням «*гарячий*». Але «традиційники» пропонують і далі писати «*Фермопіли*». Читач ніколи й не здогадається про справжню етимологію цього слова, а подумає швидше, що там у якогось грека Піли була, певно, ферма. ■

Перекладач з латини на українську і навпаки. Додаток Google до смартфонів

МУЗЕЙ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В ДІДІВЦЯХ

Костянтин Буркут
канд. філол. наук,
вчений секретар
Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства
НАН України,
м. Київ

Про дивовижну долю *Миколи Костомарова* й *Аліни Крагельської* написано дуже багато. Досить згадати хоча б роман *Віктора Домонтовича (Петрова)* «Аліна й Костомаров», не кажучи вже про величезну кількість статей, заміток, передмов тощо. Проте без принаймні короткого переказу цієї історії мені тут все ж не обійтися. Читачі, яким вона відома, можуть продовжувати знайомство з цим нарисом з п'ятого абзацу.

Отже, Костомаров у свій час викладав у київському пансіоні мадемуазель де Мельян. Однією з його найкращих учениць була Аліна Крагельська. Вони заприятюлися і заручилися, справа йшла до весілля, яке призначили на 30 березня 1847 року. Але за участь у Кирило-Мефодіївському братстві історика заарештували, доправили до буцегарні, а згодом перевезли до Петропавлівської фортеці. Там же ув'язнили й іншого члена товариства, який, до речі, мав би бути старшим боярином на весіллі Костомарова і Крагельської, – Тараса Шевченка. Кобзар, побачивши матір товариша по нещастю, яка відвідувала сина в тюрмі, був настільки вражений її горем, що благословив своє сирітство:

**Молюся, Господи, молюсь!
Хвалить Тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!**

Будинок А. Крагельської та М. Костомарова

На побачення з коханим приходила й Аліна Крагельська, але її матір після арешту Костомарова категорично заборонила доньці пов'язувати долю з такою неблагонадійною людиною. За її наполяганням Аліна 1852 року побралася з полковником **Марком Дмитровичем Киселем** – власником села Дідівці. У них народилося троє дітей.

З Миколою Костомаровим вона знову зустрілася, уже будучи вдовою. 9 травня 1875, через більш як 28 років після зірваного весілля, вони поєднали свої долі. Костомарову було тоді 58, Аліні Кисіль – 44.

Дідівська церква св. Параскеви, де відбулося їхнє вінчання, на жаль, не збереглася – вона згоріла у 1920 році. Зараз у селі стоїть недавно зведений храм. На його подвір'ї я побачив людей, які займалися благоустроєм. Дізнавшись про моє прагнення відвідати будинок, що служив подружжю Костомарових своєю літньою резиденцією, вони покликали сторожа, який неохоче мені його відкрив. Немолодий уже охоронець усе повторював про розруху, яка дедалі впевненіше стає господаркою будинку. Виламані дошки ганку підтверджували правдивість його слів.

Заходимо до будинку-музею. Широка діра в підлозі біля порогу завбачливо прикрита дошкою, подібною до тих, які ставлять замість вибитих обстрілами вікон. Це задля того, щоб необережний відвідувач не шубовснув у цю діру: світла в будинку віднедавна немає... А музей відкривали лише якихось 7 років тому, у 2017-му, з великою помпою, до 200-річчя від дня народження історика, письменника і фольклориста Миколи Костомарова. Інтернет і досі рясніє описами цієї події, яка, безумовно, тоді була головною в культурному житті села та, мабуть, і цілого

Прилуцького району. До речі, реставрації будинку присвячений окремий стенд музею. Запам'яталася фраза під світлинами напівзруйнованого дому: *«У такому стані побачили будівлю взимку 2007 року... і почали реставраційні роботи та утворення музею»*. Буде шкода, якщо будинок знову стане таким, як у 2007-му, а все до того поволі йде...

Задовольняючи свою цікавість за допомогою ліхтарика, в музеї можна дізнатися про життя Костомарова і його дружини, а також про діяльність Кирило-Мефодіївського братства, стенди доволі інформативні. Охоронець зглянувся, побачивши, як я намагаюся щось розгледіти в темряві музейних кімнат, і заходився відкривати віконниці. У зв'язку з цим мені чомусь згадалося одне з дивацтв Костомарова, про яке колись читав. Історик дуже любив чисте повітря, тож наказував постійно тримати вікна відчиненими, даючи повну свободу протягам. Одного разу через це його дружина захворіла на запалення легень. Що ж, це і справді була любов: не кожна жінка змогла б миритися з такими небезпечними для себе чоловіковими примхами. Ну, а якщо серйозно, то Аліна Леонтівна була вірною помічницею своєму обранцеві, старанно записувала під його диктовку нові праці...

Загалом відвідини дідівського будинку, в якому мешкали Костомарови, залишило в мене двоїсте враження. З одного боку, тут відкрито музей, який, нехай там як, а все ж функціонує, з іншого – чи довго він протримається? Ще існує можливість продовжити його життя, згадавши між іншим, що не кожне село може похвалитися будинком XIX століття, до того ж пов'язаним із видатною історичною постаттю. ■

ДЕ НАШІ НОБЕЛІВСЬКІ ЛАУРЕАТИ?

Анна Радченко

канд. геол. наук, директор
ВД «Академперіодика» НАН України,
м. Київ

У Києві 24 квітня 2024 р. відбулась сесія Загальних зборів Національної академії наук України, присвячена підсумкам діяльності Академії у 2023 р. і подальшим перспективам. Традиційно докладну промову про роботу, успіхи й проблеми Академії виголосив її президент, академік НАН України **Анатолій Загородній**. І як і щороку, в обговоренні цієї доповіді виступили багато науковців — відомих фахівців у різних галузях знань, які говорили про роботу своїх установ, про співпрацю інших академії наук й органів виконавчої влади, промисловців і підприємців з установами НАН України, про свої проблеми й здобутки. Однією з наріжних тем була участь науковців у посиленні обороноздатності нашої держави, роль науки в умовах війни, допомога фронту й забезпечення тилу.

Мені запам'ятався дуже емоційний, фактологічно насичений та інформативний виступ президента Національної академії медичних наук України, академіка НАН України та НАМН України **Віталія Цимбалюка**. Він говорив про те, скільки за десять років російсько-української війни виконано надскладних операцій, врятовано життів, напрацьовано нових методів. Як наполегливо наші лікарі у співпраці з науковцями шукають способів порятунку й реабілітації поранених і постраждалих. І це вражало.

Але найбільше мені запам'ятався його розпачливий заклик попри все спілкуватися з владою, пояснювати депутатам і чиновникам, що відсутність державної підтримки науки позбавляє країну майбутнього. У всіх сферах — від інформаційної безпеки до відтворення біорізноманіття, від ядерної енергетики до медицини, від культури і мови до створення власної «кремнієвої долини». Він стверджував, що на депутатське запитання «А де наші нобелівські лауреати?» треба не поблажливо посміхатись, а пояснювати, що наукові результати світового рівня можуть дати тільки науковці, які працюють на світового рівня обладнанні, мають доступ до найновішої апаратури, методик,

до актуальної наукової комунікації. Тобто спочатку держава повинна усвідомити необхідність постійно вкладатись у забезпечення фундаментальної науки для того, щоб отримати здобутки світового рівня, засвідчені поважними преміями, і практичні результати, які можуть бути тільки наслідком отриманих фундаментальних результатів і нових технологій (методів, матеріалів тощо) на їх основі. Поки державне фінансування науки не забезпечуватиме навіть простого відтворення наукових кадрів, українських нобеліантів не буде.

Так, Віталій Цимбалюк навів історію **Іллі Мечникова**, який працював в Одесі, а потім поїхав у Париж, де й став нобелівським лауреатом, оскільки там йому дали можливість реалізуватись. Іншими прикладами у промові Віталія Цимбалюка були історії мікробіологів **Зельмана-Абрахама Ваксмана** і **Сергія Виноградського**. Ваксман народився на Київщині, вчився в Одесі й отримав Нобелівську премію за відкриття стрептоміцину — першого антибіотика, ефективного для лікування туберкульозу. Своє відкриття він здійснив у США, куди його родина емігрувала 1910 р. Виноградський після більшовицького перевороту, рятуючи життя й родину, емігрував до Франції, де створив і очолив відділ сільськогосподарської біології в інституті Пастера, двічі за наукові праці отримав премію Левенгука, якою нагороджують раз на десятиріччя, був номінантом Нобелівської премії.

Побіжно Віталій Цимбалюк згадав й **Івана Пулюя**, який відкрив X-промені раніше за **Вільгельма Рентгена**, але світова спільнота визнала пріоритет за вченим із Німеччини, а не з Російської імперії. Іван Пулюй був визнаним експертом з питань проектування і будівництва електростанцій та електричних мереж, працював в Чехії та Німеччині, однак в Радянському Союзі його ім'я та здобутки нобелівського рівня були замовчуваними. Мабуть через те, що 1915 р. у брошурі «Україна і її міжнародне політичне значення» Іван Пулюй стверджував, що «*Самостійність України... є ключем для досягнення миру в усій Європі*».

Звісно, у короткій промові, автор якої мав на меті висвітлити загальний стан медичної науки в Україні і ставлення влади до неї, не випадало наводити багато таких прикладів. А вони є. І кількість їх вражає до сліз, до болісного відчуття граничної несправедливості, до гострої ненависті до імперської, радянської, тиранічної, українофобної влади... А потім із жахом усвідомлюєш, що й влада незалежної України за 30 років не спромоглась позбутись зневажливого ставлення до науки і науковців, не зрозуміла її необхідності для розвитку, освіти, здоров'я, суверенітету, тобто для всього того, що забезпечує повноцінне існування Держави. Найкрасномовніше про це свідчить той факт, що українська наука жодного року не отримала гарантованих законодавством 1,7 % ВВП, примудряючись функціонувати на вдєсятеро менші кошти.

Охочим глибше зрозуміти важку долю української наукової еліти протягом ХХ ст. можна порадити звернутись до біографічного енциклопедичного довідника «**На скрижалях науки**», написаного знаним фізиком, істориком і популяризатором науки **Василем Шендеровським** і випущеного Видавничим домом «Простір» у Києві 2023 р. «до 32-ї річниці відновлення незалежності України, до 150-річчя Наукового товариства імені Шевченка». З неї можна дізнатись, наприклад, про інших наших / не наших нобелівських лауреатів **Роальда Гофмана** і **Георгія Харпака**, народжених в Україні.

336 сторінок цієї книги уміщують коротко, почасти в енциклопедичному стилі, викладені життєві історії 188 науковців: істориків, філологів, фізиків, біологів, геологів, археологів, літературознавців. Серед них — працівники закладів вищої освіти і наукових установ, пов'язані з Україною та гнані радянською системою.

Книга має три нерівноважні розділи. У першому «*Деяко з історії Української академії наук*» коротко викладено історію її створення й описано долі дванадцяти перших її дійсних членів, зокрема, **Агатангела Кримського**. Агатангел Кримський — перший неодмінний секретар Академії, засновник її видавництва і Редакційно-видавничої ради, видатний сходознавець і перекладач, знавець 56 мов, очільник Інституту української наукової мови. 1941 року його, 70-річного академіка, заарештували й заслали у Казахстан, де він невдовзі помер у в'язничній лікарні. Місце його поховання невідоме.

Другий, значно більший розділ має промовисту назву: «*Трагічні скрижалі української науки*». Він «є лише невеличкою даниною пам'яті вченим, знищеним кремлівською системою, і відображає становище української науки в умовах переслідувань під лозунгом боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Серед імен, згаданих у цьому розділі, багато вже відомих, чії праці поступово повертаються із забуття: **Микола Василенко**, **Федір Вовк**, **Данило Заболотний**, **Євген Лазаренко**, **Олена Степанів**,

Іван Огієнко, **Ігор Сікорський**. Є і менш відомі широкому загалу особистості: **Теофіл Коструба**, **Євген Оптоків**, **Симон Наріжний**, **Остан Стасів**... Усі вони так чи інакше зазнали утисків режиму, були позбавлені можливості працювати, спілкуватись з колегами, подорожувати. Багато з них були заарештовані і, якщо й не загинули у тюрмах і на засланні, вже не могли повернутись до нормального життя й роботи. Їхні праці знищували, родини й учнів тероризували... Навіть дати смерті і місця поховання багатьох із них нині невідомі: місцями поховань «учасників» вигаданої НКВС «Спілки визволення України», «українських націоналістів», «шкідників», «шпигунів» і «зрадників Батьківщини» стали український Биківнянський ліс чи карельське урочище Сандармох. А ті, хто встиг емігрувати, працювали й померли на чужині. Однак вони збагатили світову науку своїми працями й відкриттями, прислужившись у такий спосіб країнам, які прихистили їх: США, Німеччині, Франції, Польщі, Чехії тощо.

Третій розділ «*Трудівники на науковій ниві*» присвячено тим представникам «національної еліти [які] змушені були залишати свою землю і шукати кращої долі у різних куточках нашої планети. Там розцвігав їхній талант, там вони отримували визнання, багато з них денационалізувалися, ставши громадянами чужих держав». Наприклад, фізик, який заклад основи X-променевого структурного аналізу **Георгій Вульф**, просвітитель, сходознавець, педагог, номінант на Нобелівську премію **Ісмаїл Гаспринський**, конструктор рідинних та електричних двигунів і ракет **Валентин Глушко**, інженер з проблем аеронавтики і турбореактивних двигунів **Богдан Гнатюк**, автор відкриття електронної системи телебачення **Борис Грабовський**... Як багато втратила Україна талантів, яскравих сторінок науки й історії. І скільки треба докласти зусиль, щоб повернути історичну пам'ять, вшанувати здобутки, засвоїти ці уроки і дати змогу талановитим науковцям працювати вдома, у своїй вільній державі!

Слава Україні! ■

*Редакційна колегія науково-популярного журналу НАН України і ГАО НАН України
висловлюють шире співчуття родині і колегам
Миколи Олександровича МІТРАХОВА,
який 8 червня 2024 року раптово відійшов у Вічність*

Микола Мітрахов народився 23 вересня 1963 р. у селі Калошич'є Брасовського району Брянської області. У 1985 році закінчив факультет авіаційного радіоелектронного обладнання Київського вищого військового авіаційного інженерного училища (КВВАІУ), спеціальність – інженер-математик.

У 1985-2001 роках проходив військову службу: старший інженер полку Стратегічної авіації Ту-160 в м. Прилуки (1985-1988); ад'юнкт К-47 КВВАІУ (1988-1991), де захистив дисертацію «Методика організації оперативного комплексного відновлення інформації в АСУ авіаційними з'єднаннями та частинами» (1992), кандидат технічних наук; викладач, старший викладач, доцент К-50 Київського інституту Військово-повітряних сил (1992-2000), провідний науковий співробітник Наукового центру Військово-повітряних сил (2000-2001). Підполковник запасу.

У 2001-2010 роках – керівник Інформаційно-аналітичного Центру "Спейс-Інформ". Від грудня 2010 року по теперішній час працює директором Представництва ДП «КБ «Південне» ім. М.К. Янгеля» в м. Києві. Член ради Української асоціації високотехнологічних підприємств та організацій «Космос», керівник інформаційного комітету Аерокосмічного товариства України, член-кореспондент Аерокосмічної академії України. Член редколегії науково-популярного журналу НАН України і ГАО НАН України «Світогляд», головний редактор українського електронного журналу «Аерокосмічний вісник».

Зробив вагомий внесок для поліпшення контактів ДП «КБ «Південне» з Державним космічним агентством України, Національною академією наук України, Мінстрагтегпромом, іншими міністерствами та відомствами, підприємствами і організаціями, громадськими товариствами та засобами масової інформації. Бере активну участь у

виконанні завдань Генеральної угоди про науково-технічне співробітництво між НАН України та ДП «КБ «Південне», а також забезпечує представництво в науко-технічних заходах, ділових зустрічах, виставках та конференціях в м. Києві за напрямками діяльності підприємства.

Мав великі здобутки у популяризації космічних досліджень України та у підготовці ґрунтовних аналітичних матеріалів про історію, стан та перспективи розвитку космічної галузі України.

Автор і упорядник видань про видатних творців ракетно-космічної техніки та історії космічної діяльності України. За його участі підготовлено й опубліковано такі відомі всім нам видання як «Україна космічна. Фотоальбом» (2008), «КБ «Южное». Люди и ракеты» (2014), «Російсько-українсько-англійський термінологічний словник з ракетно-космічної техніки» (2014), «Видатні діячі ракетно-космічної галузі України» (2015), «Космічна діяльність України» (2015), «Смирнов. У истоков ракетостроения» (2016), «Макаров – патриарх ракетостроения» (2016), «Державне космічне агентство України: 25 кроків у Космос» (2016), «Конюхов: «Судьба моя – КБ «Южное». Фотоальбом» (2017), «Yuzhnoye, the Lot of Mine: A Photobiography of Stanislav Koniukhov» (2018), «Ракетчик, ставший Президентом» (2018), «Детярев. На орбитах международного сотрудничества» (2022).

Нагороджений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2013), відомчими медалями і відзнаками, зокрема нагородою ДКА України «Знак Пошани» (2013), нагрудним знаком Аерокосмічного товариства України «За заслуги» (2014), медаллю КБ «Південне» імені М.К. Янгеля (2014), нагрудним знаком КБ «Південне» ім. М.К. Янгеля «За створення ракетно-космічної техніки» (2023), відзнакою НАН України «За сприяння розвитку науки» (2023). ■